

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ & ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
“Κατεύθυνση Ιστορίας της Φιλοσοφίας”

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ: ΛΟΓΙΚΗ, ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Διπλωματική εργασία

Μεταπτυχιακός Φοιτητής: Βασιλειάδης Σάββας

Επιβλέπων Καθηγητής: Ζωγραφίδης Γεώργιος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2016

Στην οικογένειά μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
<i>Επίκτητος και Λογική.....</i>	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	
<i>Η θεολογία του Επίκτητου.....</i>	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο	
<i>Ο ρόλος της προαιρέσεως.....</i>	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο	
<i>Η σωκρατική επίδραση.....</i>	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο	
<i>Το ζήτημα της Ελευθερίας.....</i>	60
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	71
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	73
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	76
ABSTRACT.....	77

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία αναλύει το φιλοσοφικό σύστημα του Επίκτητου. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται τα θέματα της λογικής, της θεολογίας και της ελευθερίας. Η εργασία χωρίζεται σε έξι κεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο εκθέτει τα βασικά κοινά στοιχεία του φιλοσόφου με την προγενέστερη στωική παράδοση, αλλά και ιδιαίζουσες διαφορές τους. Επιπλέον, παρουσιάζει τη θέση που κατέχει η Λογική στο σύστημα του Επίκτητου και τους τρεις τρόπους της Λογικής και επιχειρεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα: *Είναι τελικά απαραίτητη η Λογική για τον Επίκτητο;* Στο δεύτερο κεφάλαιο («*Η θεολογία του Επίκτητου*») δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη θεολογία, διότι, όπως εξηγείται και στην εργασία, η θεολογία έχει στενή συγγένεια με την ελευθερία. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται η πρόσληψη της παραδοσιακής στωικής θεολογίας από τον Επίκτητο και εντοπίζονται και αξιολογούνται οι διαφορές τους.

Το τρίτο κεφάλαιο («*Ο ρόλος της προαιρέσεως*») εξηγεί την πιο θεμελιώδη έννοια της φιλοσοφίας του Επίκτητου, την προαίρεσιν. Δίχως την προαίρεσιν είναι αδύνατο να ερμηνευθεί η πραγματική σημασία της ελευθερίας στον φιλόσοφο. Με παραπλήσιο τρόπο ερευνήθηκε και το τέταρτο κεφάλαιο («*Η σωκρατική επίδραση*»), καθώς τόσο ο Σωκράτης όσο και ο Επίκτητος ενδιαφέρθηκαν για την προσωπική ελευθερία του ανθρώπου. Θωρούνται, κατά κάποιο τρόπο, οι «σωτήρες» του ανθρώπινου γένους. Ειδικότερα ο Επίκτητος ζει και δρα σε μια εποχή που ο άνθρωπος ψάχνει τρόπους να σωθεί από την «οικουμένη», λόγω της οποίας χάνει την ταυτότητά του και το δρόμο του.

Το τελευταίο κεφάλαιο («*Το ζήτημα της ελευθερίας*») ολοκληρώνει την εργασία, αναδεικνύοντας τη μεγάλη σημασία που έδωσε ο Επίκτητος στην ελευθερία του ανθρώπου, όχι την κοινωνική ή πολιτική, αλλά την προσωπική ελευθερία, την ψυχική και πνευματική με άλλα λόγια ελευθερία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Επίκτητος και Λογική

Ο Στωικισμός θεωρείται από πολλούς ιστορικούς της φιλοσοφίας μια από τις σημαντικότερες φιλοσοφικές τάσεις του αρχαίου κόσμου. Μια τέτοια εκτίμηση μπορεί να στηριχθεί στους εξής παράγοντες: πρώτον, τα έντονα ηθικά και θρησκευτικά γνωρίσματά του λαμβάνουν αξιοσημείωτη θέση στην ιστορία της φιλοσοφίας ανά τους αιώνες, ξεκινώντας από την αρχαιότητα και επηρεάζοντας τη σύγχρονη σκέψη¹· ο δεύτερος παράγοντας είναι η αμφιταλάντευση ανάμεσα στον πλατωνισμό και στον υλικό ηδονισμό του Επικούρου. Όμως από τον πλατωνισμό απέριπτε τον πολύπλοκο μεταφυσικό στοχασμό, ενώ κατηγόρησε τον επικουρισμό για τη λανθασμένη καθοδήγηση των ανθρώπων. Η Στοά, όπως και άλλες σχολές πριν από αυτήν, προσπάθησε να δώσει διέξοδο στα προβλήματα των ανθρώπων προκρίνοντας την *εὐδαιμονίαν*, η οποία επιτυγχάνεται με την ενάρετη ζωή, όπως αυτή υποδεικνύεται από τη Λογική, κάτοχοι της οποίας είναι όλοι οι άνθρωποι.

Ο Επίκτητος,² από την Ιεράπολη της Φρυγίας και γεννημένος το 55 μ.Χ., υπήρξε δούλος του Επαφρόδιτου στη Ρώμη, ισχυρού απελεύθερου του Νέρωνα. Αν και δούλος,³ κατάφερε να παρακολουθήσει μαθήματα στωικισμού από τον Μουσώνιο Ρούφο. Αφού κατέκτησε την ελευθερία του, αφοσιώθηκε αποκλειστικά στη φιλοσοφία, ώσπου το 89 μ.Χ. αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Ρώμη, ύστερα από το διωγμό των φιλοσόφων από τον Δομιτιανό. Ο Επίκτητος, θεματοφύλακας της Νέας Στοάς, μετέφερε τη

¹ Montanari (2008), σ. 843.

² Οι πληροφορίες για τη Στοά και για τη ζωή του Επίκτητου αντλούνται από τις γραμματολογίες και τις ιστορίες φιλοσοφίας που αναγράφονται στη Βιβλιογραφία.

³ Lesky (2006), σ. 1196. Ο Lesky αναφέρει πως ο Επίκτητος ήταν και σωματικά ανάπηρος.

σχολή του στη Νικόπολη Ηπείρου, όπου και δίδαξε μέχρι το θάνατό του (135 μ.Χ.).

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί πως τα κείμενα που διασώθηκαν δεν προέρχονται από χειρόγραφα του ίδιου του φιλοσόφου, αλλά του μαθητή του, Αρριανού. Εκείνος συγκέντρωσε όλο το υλικό από τις «διαλέξεις» του Επίκτητου σε δύο συγγράμματα: *Διατριβαί* (4 βιβλία)⁴ και *Έγχειρίδιον*. Ο Τσακνάκης (2005, σ. 13) υποστηρίζει πως μέσα από το έργο του Επίκτητου γίνεται φανερό η προσπάθεια του φιλοσόφου να εξηγήσει και να καθοδηγήσει λογικά όλες τις δράσεις και τις εκφάνσεις του ψυχικού κόσμου, να αναλύσει με τον ήρεμο και λογικά σκεπτόμενο νου όλα όσα πολύ αργότερα θα προσπαθούσε να διερευνήσει η επιστημονική ψυχολογική ανάλυση, και να προβάλλει την *ἀπάθεια* ως ύψιστη φιλοσοφική αρετή, μια *ἀπάθεια* που πλησιάζει περισσότερο προς την «ψυχική γαλήνη» ή την *ἀταραξία* παρά προς την «αναισθησία». Η προσεκτική μελέτη του *Έγχειριδίου* φέρνει τον αναγνώστη αντιμέτωπο με τον ίδιο τον εαυτό του και τον ωθεί να αντιμετωπίσει τον εαυτό του και τον ψυχικό του κόσμο.

Οι Easterling-Knox (1990, σ. 830) προτείνουν να αντιμετωπίζεται ο Αρριανός ως «διαφημιστής» του Επίκτητου και όχι ως συνεχιστής του. Μάλιστα, οι μελετητές δεν διστάζουν να υποστηρίξουν πως ένα μεγάλο μέρος, αν όχι όλες οι *Διατριβαί* είναι έργο που συγγράφηκε σύμφωνα με το φιλοσοφικό σύστημα του Αρριανού και όχι του φιλοσόφου. Πρόκειται, όμως, για μια υπερβολική άποψη, η οποία δεν διαθέτει και τις κατάλληλες πηγές για να ευσταθεί.

Μέσα από τα έργα του Επίκτητου γρήγορα γίνεται κατανοητό πως ο φιλόσοφος προσηλώθηκε στην ηθική της Αρχαίας Στοάς⁵, χωρίς όμως να αποκλείσει επιρροές από άλλες σχολές, κατά κύριο λόγο την Κυνική, από όπου αντλείται και ο τίτλος *Διατριβαί*, αλλά και την Περιπατητική· αυτό

⁴ Easterling-Knox (1990), σ. 1059. Οι μελετητές αναφέρουν πως οι *Διατριβαί* ήταν 8 βιβλία και διασώζονται μόνο τα 4.

⁵ Cooper (2007), σ. 10. Ο Επίκτητος στηρίζεται κυρίως στον Χρύσιππο και λιγότερο στους Αντίπατρο, Αρχήδαμο και Διογένη τον Βαβυλώνιο.

γίνεται φανερό από την προτίμηση αριστοτελικών όρων παρά αντίστοιχων του Ζήνωνα, όπως για παράδειγμα δεν χρησιμοποιεί το στωικό ζεύγος *προηγμένα/ἀποπροηγμένα* αλλά τον αριστοτελικό όρο *προαίρεσις*. Κεντρικές έννοιες στο φιλοσοφικό του σύστημα είναι η *ελευθερία* και η *προαίρεσις*. Τα κύρια σημεία, δηλαδή, της φιλοσοφίας του Επίκτητου είναι η ακεραιότητα, η αυτοδιαχείριση και η προσωπική ελευθερία, την οποία προωθεί με το να ζητάει στους μαθητές του την λεπτομερή εξέταση δύο κεντρικών ιδεών, την προαίρεση, ελεύθερη εκλογή στάσης ζωής και τη σωστή χρήση των εντυπώσεων. Στο *Ἐγχειρίδιον* ο Επίκτητος δίνει ρητές συμβουλές για το πώς πρέπει να ζούμε. Λέγεται *Ἐγχειρίδιον* γιατί όλα τα άτομα που θέλουν να ζήσουν όπως πρέπει, πρέπει να το έχουν πάντα μαζί τους εύκαιρο. Πρόκειται με άλλα λόγια για ένα βιβλίο συνεχούς και απαραίτητης χρήσης. Ἄλλωστε η Νέα Στοά είχε το στόχο να αυτοπαρουσιαστεί ως φιλοσοφία-θεραπεία δίνοντας έμφαση στην ηθική συνιστώσα της Αρχαίας Στοάς. Για αυτό ο φιλόσοφος γίνεται δάσκαλος ηθικών αξιών και καθοδηγητής στην πρακτική ζωή. Η φιλοσοφία⁶ γίνεται η θεραπεία της ψυχής και μεριμνά για την ηθική βελτίωση του ανθρώπου και δη των νέων. Συνεπώς, η σχέση του Επίκτητου με τη Στοά είναι στενή, αλλά όχι και αυστηρή· με άλλα λόγια η Στοά είναι η βάση του φιλοσόφου, αλλά δεν τον περιορίζει αποκλειστικά στο πλαίσιο της. Ο φιλόσοφος ενσωματώνει στη Νέα Στοά στοιχεία από άλλες σχολές, αλλά το έρεισμά του είναι η ηθική του Χρύσιππου και της Αρχαίας Στοάς.

Στη διδασκαλία του ο Επίκτητος δεν μπορούμε να πούμε ότι καινοτομεί ή ότι αναθεωρεί τη «Στωική γραμμή». Παρ'όλο που υπήρξε λαμπρός δάσκαλος της λογικής και του διαλογισμού, το κύριο χαρακτηριστικό έγκειται στο να σφραγίζει με τη δύναμη του νου και την οξυδέρκεια της παρατήρησης του την εποχή του, προσανατολίζοντας το δυναμικό της φιλοσοφίας προς τα ανθρώπινα συνηθισμένα προβλήματα. Εξαιτίας αυτής της ικανότητάς του λέγεται ότι μπορούσε να γεννήσει όποια

⁶ Long (2002), σ. 8. Η φιλοσοφία του Επίκτητου πλησιάζει τον Σωκράτη περισσότερο από καθέναν άλλο φιλόσοφο.

αισθήματα ήθελε στους ακροατές του. Η συμπεριφορά του ήταν εκείνη του ανοιχτόκαρδου, ταπεινού δασκάλου που παρότρυνε τους μαθητές του να μάθουν να ζουν σοφά, παίρνοντας τη ζωή τους στα σοβαρά και ο ίδιος ήταν το καλύτερο παράδειγμα για αυτούς, εφόσον «ζούσε το λόγο του», δηλαδή πραγματώνει αυτά που έλεγε.

Ο Επίκτητος πίστευε ότι ο κύριος σκοπός της φιλοσοφίας είναι να βοηθήσει τους κοινούς ανθρώπους να ανταπεξέλθουν αποτελεσματικά στις προκλήσεις της καθημερινής ζωής και να αντιμετωπίσουν τις αναπόφευκτες σοβαρές απώλειες, τις απογοητεύσεις και τις λύπες της ζωής. Η ηθική διδασκαλία του είναι απογυμνωμένη από συναισθηματικότητα, ευσέβεια και περίπλοκη ή ακατανόητη μεταφυσική ορολογία.

Ο Επίκτητος θεωρεί πως η Λογική δεν βελτιώνει την ανθρώπινη ζωή, δεν χρειάζεται κάποιος να «φιλοσοφεί» πολύ για να γίνει ευτυχισμένος. Ακόμη, το τι είναι καλό και τι κακό⁷ ορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια και όχι αντικειμενικά· δεν υπάρχει νόμος να ορίζει μια πράξη ως κακή, αυτό το ρόλο τον έχει ο εαυτός του κάθε ατόμου, καθώς μόνο ο άνθρωπος μέσω της αυτογνωσίας φθάνει στο επίπεδο εκείνο που γνωρίζει τι είναι καλό για τον ίδιο και τι κακό. Το άτομο δημιουργεί εντυπώσεις («φαντασίες»)⁸ και βασιζόμενος σε αυτές ενεργεί. Ο Cooper (2007, σ. 15) αναφέρει πως ο Επίκτητος ζητούσε από τους μαθητές του να γνωρίζουν τι διαβάζουν· ο κατάλληλος και ο σωστός μαθητής θα ήταν εκείνος που θα διάβαζε με προσοχή τα κείμενα του Χρύσιππου, πηγή της αρχαίας ηθικής, και θα εφάρμοζε τους κανόνες ζωής που εκείνος υπαγόρευε. Ωστόσο, χρειάζεται

⁷ Long (2002), σ. 27. Η βάση για μια ιδεατή επικτήτεια ελευθερία οδηγεί στην δεύτερη έννοια: την κρίση. Ακολουθώντας τη στωική φιλοσοφία, ο Επίκτητος θεωρεί πως όλα είναι θέμα κρίσης. Τα αισθήματα είναι τα αποτελέσματα των κρίσεων αυτών. Ο κόσμος φτιάχνεται από τις κρίσεις που έχουμε, για το τι είναι καλό και τι κακό, τι δίκαιο και τι άδικο. Οι κρίσεις είναι δικές μας. Αυτό που επηρεάζει έναν άνθρωπο δεν είναι ένα γεγονός, όπως είναι ο θάνατος, η αρρώστια, αλλά η κρίση του για αυτό το γεγονός, ή καλύτερα ο τρόπος που το περιγράφει και πώς το αφήνει να τον επηρεάζει. Ο θάνατος είναι φυσικός, δεν είναι κάτι κακό. Αυτό που είναι κακό είναι η ανθρώπινη σκέψη για το θάνατο.

⁸ Inwood (1985), σ. 62. Ο Επίκτητος έδινε τεράστια σημασία στις φαντασίες.

να διευκρινιστεί πως ούτε ο Επίκτητος πίστευε πως διαβάζοντας τα κείμενα του Χρυσίππου γίνεται κάποιος σοφός· γνώριζε όμως πως στα κείμενά του κρύβεται η καθαρή αξία της ηθικής της Αρχαίας Στοάς. Πρόκειται για άποψη που αποδεικνύει το πόσο πολύ επηρεάστηκε ο Επίκτητος από τους προκατόχους του και δεν επιδίωξε τη ρήξη με εκείνους, όπως έχει εσφαλμένα υποστηριχθεί από σύγχρονους μελετητές.

Ο Xenakis (1968, σσ. 94-95) αναφέρει ότι για τον Επίκτητο η Λογική θεωρία είναι η μελέτη συμπεράσματος, επίπτωσης και συλλογισμών, μορφές επιχειρημάτων, αντίθεση, σημασίες, αλήθεια, ψέματα, κριτική. Έτσι, εννοεί μια ανάλυση εννοιολογική. Συνεπώς, η φιλοσοφία για τον Επίκτητο είναι μια θεωρία κριτική. Η Λογική είναι απόλυτα βασική και είναι χρήσιμη για τον άνθρωπο.

Σύμφωνα με τον Long (2002, σ. 18) η Λογική είχε ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως από τους Στωικούς φιλοσόφους που ο ίδιος ο Επίκτητος προειδοποιούσε τους μαθητές του να μην την αντιμετωπίζουν ως αυτοσκοπό στη ζωή τους. Ο Επίκτητος, άλλωστε, επικέντρωσε τη θεωρία του στη ζωή των μαθητών του σύμφωνα με το στωικό παράδειγμα, δηλαδή την επιλογή εκείνου του τρόπου ζωής που προτάσσει η φύση του κάθε ανθρώπου. Ο Braicovich (2000, σ. 321) υποστήριξε πως ο Επίκτητος θεωρούσε πως ό,τι μας συμβαίνει είναι αποτέλεσμα των ενεργειών μας και των επιλογών μας. Έδινε τεράστια βάση στη Λογική, συνεχίζει ο Braicovich, ομογνωμώντας με τους προηγούμενους μελετητές των οποίων οι απόψεις παρατέθηκαν. Ο Hegel (1971, σ. 258) υποστήριξε πως η κυρίως βάση της Φυσικής είναι ο λόγος, ο προσδιοριστικός λόγος είναι αυτός που κυβερνά, που κυριαρχεί, που παράγει, που διαπερνά τα πάντα, η υπόσταση και η δραστηριότητα που βρίσκονται στη βάση όλων των φυσικών όντων – ως προϊόν του λόγου. Τον λόγο αυτόν, θεωρημένο στη λογικά αποτελεσματική του δράση, τον ονομάζουν θεό. Πρόκειται για μια νοήμονα κοσμική ψυχή, και επειδή ακριβώς τον ονόμαζαν θεό, έχουμε να κάνουμε με πανθεισμό. Όλη φιλοσοφία τους είναι πανθειστική – η έννοια, ο λόγος βρίσκεται μέσα

στον κόσμο. Η Στοά θεωρούσε πως όλος ο κόσμος και το σύμπαν προέκυψαν και είναι δημιούργημα ενός θεού.

Ο Long (2002, σ. 99) θεωρεί πως ο Επίκτητος κατέχει και προβάλλει μια ορθολογιστική λογική:

Τί ἐστιν αἴτιον τοῦ συγκατατίθεσθαί τινι; τὸ φαίνεσθαι ὅτι ὑπάρχει. τῷ οὖν φαινομένῳ ὅτι οὐχ ὑπάρχει συγκατατίθεσθαι οὐχ οἷόν τε. διὰ τί; ὅτι ἡ φύσις αὕτη ἐστὶ τῆς διανοίας τοῖς μὲν ἀληθέσιν ἐπινεύειν, τοῖς δὲ ψευδέσι δυσαρρυστεῖν, πρὸς δὲ τὰ ἄδηλα ἐπέχειν. τίς τούτου πίστις; 'πάθε, εἰ δύνασαι, νῦν ὅτι νύξ ἐστίν.' οὐχ οἷόν τε. 'ἀπόπαθε ὅτι ἡμέρα ἐστίν.' οὐχ οἷόν τε. 'πάθε ἢ ἀπόπαθε ἀπὸ τοῦ ἀρτίους εἶναι τοὺς ἀστέρας.' οὐχ οἷόν τε. ὅταν οὖν τις συγκατατίθηται τῷ ψεύδει, ἴσθι ὅτι οὐκ ἠθέλεν ψεύδει συγκαταθέσθαι· πᾶσα γὰρ ψυχὴ ἄκουσα στέρεται τῆς ἀληθείας, ὡς λέγει Πλάτων· ἀλλὰ ἔδοξεν αὐτῷ τὸ ψεῦδος ἀληθές. (Διατρ. 1.28.1-5)

Και ποιος είναι ο λόγος που συγκατανεύουμε σε όλα; Το γεγονός ότι φαίνεται ὅτι υπάρχει. Επομένως δεν είναι δυνατόν να καταφάσκουμε σε κάτι, που φαίνεται ὅτι υπάρχει. Γιατί; Επειδή αυτή είναι η φύση της διάνοιας, δηλαδή, να συμφωνεί με τα αληθινά, να μην ικανοποιείται με τα ψευδή, και να αναστέλλει τις κρίσεις για τα αμφίβολα. Ποια είναι η απόδειξη για αυτό; «φαντάσου, αν μπορείς, ὅτι τώρα είναι νύχτα». Δεν μπορώ. «Φαντάσου ὅτι δεν είναι μέρα». Δεν μπορώ. «Φαντάσου ὅτι ο αριθμός των ἀστρων είναι ἢ δεν είναι ἀρτίος». Δεν μπορώ. Όταν, λοιπόν, κάποιος καταφάσκει στο ψέμα, να ξέρεις ὅτι δεν ἠθέλε να συγκατατεθεί στο ψέμα, γιατί, ὅπως λέει και ο Πλάτων, κάθε ψυχὴ στερεῖται την ἀλήθεια χωρίς να το θέλει. Ὁμως αὐτός πήρε το ψέμα για ἀλήθεια.⁹

Ο ἄνθρωπος δηλαδή, ὅπως ερμηνεύει το ἀπόσπασμα ο Long, ἔχει φυσικὴ προδιάθεση να αγαπά και να μαθαίνει την ἀλήθεια. Είναι χαρακτηριστικὴ ἡ φράση του ἀποσπάσματος: «φύσις αὕτη ἐστὶ τῆς διανοίας τοῖς μὲν ἀληθέσιν ἐπινεύειν, τοῖς δὲ ψευδέσι δυσαρρυστεῖν, πρὸς δὲ τὰ ἄδηλα ἐπέχειν». Ο ἄνθρωπος, πράγματι, ἔχει στην κατοχὴ του ἓνα εργαλεῖο που δεν τον οδηγεῖ ποτέ σε λανθασμένες ἀντιλήψεις. Ο Επίκτητος ονομάζει

⁹ Οι μεταφράσεις των κειμένων του Επίκτητου προέρχονται ἀπὸ την ἔκδοση των Χριστοδούλου, Ι.Σ. – Ιωαννίδου Δ.Ν. (2002).

αυτό το εργαλείο «διάνοια». Φύση της διάνοιας είναι να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα, ή σε άλλη περίπτωση να μην οδηγεί το άτομο σε αποφάσεις όταν η κατάσταση είναι αμφίβολη. Ο ρόλος της διάνοιας είναι καθαρά επικουρικός. Ο άνθρωπος χρειάζεται, προκειμένου να οδηγηθεί σε σωστή κρίση των περιστάσεων και κυρίως στην αλήθεια των εντυπώσεων, να υπακούει τη διάνοια. Ο Επίκτητος προσπαθεί να πείσει για την ορθότητα της απόψης του τον συνομιλητή του, καθώς τον καλεί να φανταστεί πράγματα, τα οποία είναι αντίθετα με την πραγματικότητα. Όταν του ζητάει να φανταστεί ότι είναι νύχτα, ενώ είναι μέρα, ο συνομιλητής του δέχεται πως κάτι τέτοιο είναι αδύνατον. Αυτό έχει ως στόχο και η διάνοια, σύμφωνα με τον φιλόσοφο. Επομένως, ο Long ορθώς ερμηνεύει στο απόσπασμα τη διάνοια ως φυσική προδιάθεση για την αλήθεια.

Ο Cooper (2007, σσ. 15-19) αναφέρει πως ο Επίκτητος καινοτόμησε στο επίπεδο της Λογικής με τη διάκριση τριών θεμάτων της *ἀσκήσεως-τόπων*¹⁰. Το πρώτο βήμα είναι να εκπαιδευτεί κάποιος σύμφωνα με τις επιθυμίες και τις αποστροφές του, έτσι ώστε να κυνηγά αυτά που όντως θέλει και να εγκαταλείπει αυτά που πραγματικά δε χρειάζεται· ο Επίκτητος ονομάζει αυτό το στάδιο *ὄρεξιν/ἔκκλησιν*. Το άτομο πρέπει να επιδιώκει το καλό και να αποφεύγει το κακό· το πώς ορίζεται το καλό και το κακό, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, είναι υποκειμενικό και δεν ορίζεται με αντικειμενικά κριτήρια. Ο νέος στη φιλοσοφία οφείλει να γνωρίσει τον εαυτό του και τι είναι ωφέλιμο και τι βλαβερό για αυτόν.

¹⁰ Crivelli (2007), σ. 21. Ο Crivelli μεταφράζει τους *τόπους* αποκλειστικά ως «τόπους» και όχι ως «ασκήσεις» που μεταφράζει ο Cooper. Επίσης, προτιμά μια σύνοψη των τόπων ως εξής: α) η περιοχή των επιθυμιών και αποστροφών, β) η περιοχή της ώθησης και της απώθησης, γ) η περιοχή της γνώμης/συναίνεσης. Τα αποτελέσματα θα είναι τα εξής: α) το άτομο θα μάθει τι επιθυμεί πραγματικά και τι πρέπει να αντιστρέφεται, β) θα ωθείται από το καλό και θα απωθείται από το κακό, γ) θα μάθει τι είναι σωστό και τι κακό. Εδώ εντοπίζεται μια διαφορά ανάμεσα στους δύο μελετητές· ο Cooper θεωρεί ως ένα αποτέλεσμα το β και γ του Crivelli, ενώ θεωρεί ως τρίτο τη Λογική και την ενάρετη ζωή, κάτι που δεν αναφέρει ο Crivelli.

Το δεύτερο βήμα αφορά τις ενέργειες που ωθούν ή απομακρύνουν από τα εξωτερικά ερεθίσματα. Δηλαδή, πρέπει πρώτα να αποκτώνται αυτά που είναι κατάλληλα για το κάθε άτομο, αλλά και αυτά που δεν θα παρεκκλίνουν από τον καλό –υποκειμενικά– δρόμο. Πρόκειται για τις πράξεις στις οποίες προβαίνει το άτομο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, οι οποίες γίνονται αριστοτελικές *ἔξεις*, δηλαδή στοιχεία του χαρακτήρα του.

Το τρίτο βήμα είναι η δυνατότητα που δίνεται στον μαθητή της Λογικής να αποφεύγει τα λάθη. Αν ο μαθητής μπορεί να αναγνωρίζει εκ των προτέρων τα λάθη και να καταφέρνει να τα αποφύγει, τότε μπορεί να γίνει κάτοχος της ενάρετης ζωής. Αν όμως απουσιάζει η λογική αυτή, τότε ο άνθρωπος βρίσκεται μακριά από την αρετή. Η φύση, υποστήριξαν οι Στωικοί, δεν προίκισε τον άνθρωπο να κάνει λάθη, παρά μόνο ορθές επιλογές. Οι εσφαλμένες επιλογές προκύπτουν από τις λανθασμένες εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν *a posteriori* από τον κοινωνικό περίγυρο ή άλλες συνθήκες που πάντως δεν έχουν καμία σχέση με την πραγματική φύση του ατόμου.

Το τρίτο βήμα, καθώς είναι και το σημαντικότερο, αποκτάται εφόσον έχουν κατακτηθεί τα δύο προηγούμενα βήματα. Διότι αν το άτομο δεν γνωρίζει τι επιθυμεί και τι όχι, αν δεν ξέρει τι πρέπει να αποκτά και τι όχι, τότε δεν μπορεί να κατακτήσει τη γνώση του τι είναι σωστό και τι λάθος, και συνεπώς τη Λογική. Αν λείπει η Λογική από το τρίτο βήμα, τότε το άτομο δεν γίνεται και ενάρετο. Τι προτείνει ο Επίκτητος; Προκειμένου να βελτιωθεί ο τρόπος ζωής, το άτομο ενδείκνυται να σκέφτεται, να διαβάζει και να κατανοεί τη στωική λογική φιλοσοφία. Ο ρόλος της *διάνοιας* είναι σαφώς απαραίτητος για τους τρεις *τόπους* της Λογικής, διότι δίχως τη διάνοια το άτομο παρασέρνεται από εσφαλμένες επιλογές και απόψεις για τον εαυτό του.

Ο Crivelli (2007, σ. 20), αντίθετος με την άποψη που υποστήριξε ο Cooper σχετικά με τη σχέση του Επίκτητου και της Λογικής, υποστηρίζει πως η σχέση αυτή είναι αμφίβολη. Ο Επίκτητος, πράγματι, άλλοτε

προβάλλει μια θετική προσέγγιση στη Λογική και άλλοτε δεν ενδιαφέρεται καθόλου να την διδάξει ή να την εξασκήσει. Ο τρίτος τόπος για τον Crivelli δεν είναι απλώς μια εξάσκηση γνώμης, αλλά της ίδιας της Λογικής:

Οί δὲ νῦν φιλόσοφοι ἀφέντες τὸν πρῶτον τόπον καὶ τὸν δεύτερον καταγίνονται περὶ τὸν τρίτον· **μεταπίπτοντας, ἠρωτηῖσθαι περαίνοντας, ὑποθετικούς, ψευδομένους.** (Διατρ. 3.2.6)

*Οι τωρινοί φιλόσοφοι αφήνοντας τον πρώτο και το δεύτερο τόπο καταπιάνονται με τον τρίτο. **Αλλάζοντας (τα επιχειρήματα), ολοκληρώνοντας με το να ρωτάνε, υποθετικά επιχειρήματα, ψεύτικα επιχειρήματα.***

Από το παραπάνω απόσπασμα γίνεται φανερή η άποψη του Επίκτητου που θεωρεί τον τρίτο τόπο ως βασικό για τη Λογική. Κρίνει μάλιστα τους νέους φιλοσόφους, επειδή αγνοούν τους δύο πρώτους τόπους και εξασκούνται μόνο στον τρίτο. Ως συνέπεια, οι νέοι στη φιλοσοφία άνθρωποι δεν έχουν σταθερότητα στις απόψεις τους, αλλά αλλάζουν διαρκώς τους στόχους τους και τις πίστεις τους, καθώς βασίζονται σε ψεύτικα επιχειρήματα. Αίτιο των παραπάνω συνεπειών είναι η έλλειψη τόσο της διάνοιας όσο και της Λογικής.

Ο Crivelli διερωτάται σε ποιο μέρος αντιστοιχούν αυτοί οι τρεις τόποι με τη φιλοσοφία που είχαν υποστηρίξει οι Στωικοί (Λογική, Φυσική, Ηθική). Μια απάντηση που θα επιχειρούσα να δώσω στον μελετητή θα ήταν πως ο τρίτος τόπος, εφόσον ταυτίζεται εμμέσως πλην σαφώς με τη Λογική, συνδέεται με το μέρος της Λογικής, ενώ οι άλλοι δύο τόποι αντιστοιχούν στα άλλα δύο μέρη της Φιλοσοφίας· ή μπορεί και οι τρεις τόποι να συνδέονται αποκλειστικά με τη Λογική:

Τρίτος ἐστὶν ὁ ἤδη τοῖς προκόπτουσιν ἐπιβάλλων, ὁ περὶ τὴν αὐτῶν τούτων ἀσφάλειαν, ἵνα μὴδ' ἐν ὕπνοις λάθῃ τις ἀνεξέταστος παρελθοῦσα φαντασία μὴδ' ἐν οἰνώσει μὴδὲ μελαγχολῶντος. (Διατρ. 3.2.5)¹¹

¹¹ Τα κείμενα ακολουθούν τις εκδόσεις που αναφέρονται στην ενότητα Κριτικές Εκδόσεις στη Βιβλιογραφία.

Ο τρίτος τόπος είναι για αυτούς που ήδη έχουν πρόοδο, και έχει ασφάλεια για αυτούς, για να μην κάνει λάθος κάποιος ούτε στον ύπνο του όταν έρχεται μια φαντασία ούτε όταν είναι μεθυσμένος ούτε όταν είναι πιεσμένος.

Από το απόσπασμα γίνεται κατανοητό πως για τον Επίκτητο ο τρίτος τόπος είναι ο σημαντικότερος και δεν μπορεί να κατακτηθεί χωρίς τους άλλους δύο τόπους. Στο ίδιο απόσπασμα περιγράφεται ο σοφός άνδρας, ο οποίος ούτε στον ύπνο του ούτε ποτέ άλλοτε δεν αφήνει τους εξωτερικούς παράγοντες να τον επηρεάσουν. Δεν μπορούμε να καταλάβουμε ποια θέση έχει η Λογική στον Επίκτητο, αν δεν προσέξουμε ιδιαίτερα τη φράση «ὁ περὶ τὴν αὐτῶν τούτων ἀσφάλειαν»· η Λογική είναι αυτή που παρέχει ασφάλειαν στον άνθρωπο μέσω της διάνοιας, η οποία δεν αφήνει τον άνθρωπο να παρασέρονται από τις λανθασμένες εντυπώσεις, όπως είναι τα όνειρα.

Ὁ πρῶτος καὶ ἀναγκαιότατος τόπος ἐστὶν ἐν φιλοσοφίᾳ ὁ τῆς χρήσεως τῶν θεωρημάτων, οἷον τὸ μὴ ψεύδεσθαι· ὁ δεύτερος ὁ τῶν ἀποδείξεων, οἷον πόθεν ὅτι οὐ δεῖ ψεύδεσθαι· τρίτος ὁ αὐτῶν τούτων βεβαιωτικὸς καὶ διαρθρωτικὸς, οἷον πόθεν ὅτι τοῦτο ἀπόδειξις; τί γὰρ ἐστὶν ἀπόδειξις, τί ἀκολουθία, τί μάχη, τί ἀληθές, τί ψεῦδος; οὐκοῦν ὁ μὲν τρίτος τόπος ἀναγκαῖος διὰ τὸν δεύτερον, ὁ δὲ δεύτερος διὰ τὸν πρῶτον· ὁ δὲ ἀναγκαιότατος καὶ ὅπου ἀναπαύεσθαι δεῖ, ὁ πρῶτος. ἡμεῖς δὲ ἔμπαλιν ποιούμεν· ἐν γὰρ τῷ τρίτῳ τόπῳ διατρίβομεν καὶ περὶ ἐκεῖνόν ἐστιν ἡμῖν ἡ πᾶσα σπουδὴ· τοῦ δὲ πρώτου παντελῶς ἀμελοῦμεν. τοιγαροῦν ψευδόμεθα μὲν, πῶς δὲ ἀποδείκνυται ὅτι οὐ δεῖ ψεύδεσθαι, πρόχειρον ἔχομεν. (Εγχ. 52.1-2)

Ο πρώτος και ο πιο σημαντικός τόπος στη φιλοσοφία αφορά τη χρήση των θεωρημάτων, όπως για παράδειγμα να μη ψεύδεται. Ο δεύτερος τόπος αφορά τις αποδείξεις, όπως για παράδειγμα γιατί δεν πρέπει να λέμε ψέματα. Ο τρίτος τόπος έχει ρόλο επιβεβαιωτικό και διαρθρωτικό, όπως για παράδειγμα γιατί αυτό είναι απόδειξη; Τι είναι απόδειξη, τι είναι σειρά, τι μάχη, τι αλήθεια, τι ψέμα; Έτσι ο τρίτος τόπος είναι αναγκαίος για τον δεύτερο τόπο, ο δεύτερος για τον πρώτο. Ο πιο αναγκαίος και εκεί που πρέπει να αναπαυόμαστε είναι ο πρώτος. Εμείς πάλι κάνουμε το ανάποδο. Δηλαδή εξασκούμαστε στον τρίτο τόπο και όλη η προσοχή μας επικεντρώνεται σε αυτόν. Τον πρώτο τόπο τον παραμελούμε παντελώς. Έτσι λοιπόν λέμε ψέματα, το πώς

αποδεικνύεται ότι δεν πρέπει να λέμε ψέματα, είμαστε έτοιμοι να το αποδείξουμε.

Το παραπάνω απόσπασμα συνοψίζει τους τρεις τρόπους της Λογικής και δίνει έναν πιο ολοκληρωμένο ορισμό τους. Έτσι, ως πρώτος τρόπος είναι τα θεωρήματα, δηλαδή σκέψεις που επιδέχονται κάποιας απόδειξης· αυτό συνειρμικά οδηγεί στον δεύτερο τρόπο, που ως ρόλο έχει την απόδειξη των θεωρημάτων. Ο τρίτος τρόπος λειτουργεί ως απόδειξη της απόδειξης· ενισχύει, δηλαδή, περισσότερο τον δεύτερο και κατά συνέπεια τον πρώτο τρόπο της Λογικής. Για παράδειγμα, ως πρώτος τρόπος ορίζεται η πρόταση «δεν πρέπει να λέμε ψέματα»· ο δεύτερος τρόπος θα είχε την εξής μορφή «δεν πρέπει να λέμε ψέματα, γιατί δεν είναι ηθικά σωστό, αλλά κυρίως είναι αντίθετο στη Λογική»· τέλος, ο τρίτος τρόπος θα ήταν η παρακάτω πρόταση «δεν πρέπει να λέμε ψέματα, γιατί δεν είναι ηθικά σωστό και είναι αντίθετο στη Λογική, καθώς η Λογική μέσω της διάνοιας οδηγεί μόνο στην αλήθεια. Κάθε απομάκρυνση από την αλήθεια ισοδυναμεί με απομάκρυνση από τη φύση μας και συνεπώς από την ευδαιμονία»¹².

Στο ίδιο απόσπασμα ο Επίκτητος επικρίνει και πάλι τους μαθητές που μελετούν μόνο τον τρίτο τρόπο αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τους άλλους δύο. Αυτό έχει ως συνέπεια και να λένε ψέματα και να μην ξέρουν τι επιθυμούν και τι είναι καλό και τι κακό. Άρα, ανεξαρτήτως με την εξάσκηση στον τρίτο τρόπο δεν μπορούν να γίνουν κάτοχοι της Λογικής. Επιπροσθέτως, στο ίδιο απόσπασμα οι τρεις τρόποι φαίνεται να ταυτίζονται με τα τρία μέρη της Φιλοσοφίας, όπου ο πρώτος είναι η Ηθική, αφού δεν πρέπει να λέγονται ψεύδη· ο δεύτερος είναι η Φυσική και ο τρίτος είναι η Λογική. Ο Crivelli (2007, σ. 22) υποστηρίζει πως ο δεύτερος και ο τρίτος τρόπος είναι η Λογική. Πρόκειται για μια άποψη αποδεκτή, εφόσον δεν διευκρινίζεται από τον Επίκτητο τι ακριβώς εννοεί.

Ο Crivelli (2007, σ. 47) υποστηρίζει πως ο Επίκτητος εισάγει μία γενική θέση διαιρώντας τις τέχνες και τις τεχνικές σε δύο τύπους: σε αυτές

¹² Striker (1991), σ. 55· Striker (1986), σ. 87· Mitsis (1994), σ. 431.

που εξετάζουν τον εαυτό τους και σε αυτές που δεν μπορούν να εξετάσουν τον εαυτό τους. Μάλιστα, ο μελετητής παρουσιάζει την παραπάνω άποψη ως εξής: το T = κάθε τέχνη και πρακτική, το Π = πεδίο, το Ομ = ομοιογενή πεδίο, το Ετ = ετερογενή πεδίο, το ΑΕ = αυτοεξετάζεται, και ΔΑΕ= δεν αυτοεξετάζεται. Έτσι η λογική είναι:

Αν T, τότε Π.

Αν Π, τότε είτε Ομ ή Ετ.

Αν Ετ, τότε ΤΔΑΕ.

Αν Ομ, τότε ΤΑΕ.

Ο Επίκτητος μετά εξηγεί το δεύτερο είδος ΔΑΕ και συμφωνεί, από την περιγραφή της λογικής, ότι η Λογική ανήκει στο ΑΕ. Ο Επίκτητος αντιμετωπίζει τη φιλοσοφία ως ατομική για τον κάθε άνθρωπο. Ο κάθε άνθρωπος πρέπει να έχει τη δική του φιλοσοφία για το τι είναι καλό και τι κακό, τι δίκαιο και τι άδικο.

Ἡ περὶ τοὺς μεταπίπτοντας καὶ ὑποθετικούς, ἔτι δὲ ἠρωτηῖσθαι περαίνοντας καὶ πάντας ἀπλῶς τοὺς τοιούτους λόγους πραγματεία λανθάνει τοὺς πολλοὺς περὶ καθήκοντος οὔσα. ζητοῦμεν γὰρ ἐπὶ πάσης ὕλης πῶς ἂν εὖρ[ο]ιοι ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς τὴν διέξοδον καὶ ἀναστροφὴν τὴν ἐν αὐτῇ καθήκουσαν. οὐκοῦν ἢ τοῦτο λεγέτωσαν, ὅτι οὐ συγκαθήσει εἰς ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν ὁ σπουδαῖος ἢ ὅτι συγκαθίσει οὐκ ἐπιμελήσεται τοῦ μὴ εἰκῆ μηδ' ὡς ἔτυχεν ἐν ἐρωτήσει καὶ ἀποκρίσει ἀναστρέφεσθαι, [μ]ῆ τούτων μηδέτερον προσδεχομένοις ἀναγκαῖον ὁμολογεῖν, ὅτι ἐπίσκεψίν τινα ποιητέον τῶν τόπων τούτων, περὶ οὓς μάλιστα στρέφεται ἐρώτησις καὶ ἀπόκρισις. (Διατρ. 1.7,1-4).

Ἡ μελέτη που αλλάζει τα επιχειρήματα και τα υποθετικά, και ακόμα τα επιχειρήματα που φθάνουν στην αρετή των ερωτήσεων και γενικά όλα τα επιχειρήματα ξεφεύγει από πολλούς άνδρες για ποιο λόγο είναι κατάλληλη. Γιατί για κάθε ζήτημα αναζητούμε πως ένας ευγενής και καλός άνδρας θα ανακαλύψει τη διέξοδο και την κατάλληλη συμπεριφορά για την περίσταση. Έτσι πρέπει να πούμε ή αυτό, ότι ο σοφός άνδρας δεν θα ρωτήσει ούτε θα απαντήσει, ή ότι αφού συμφωνήσει δεν θα τον ενδιαφέρει αν στις ερωτήσεις ή στις

απαντήσεις συμπεριφέρεται τυχαία. Αν δεν δεχτούν καμία από αυτές τις επιλογές, τότε θα πρέπει να συμφωνήσουν ότι πρέπει να δώσουν έμφαση στις περιοχές που η ερώτηση και η απάντηση κατέχουν κεντρική θέση.

Η Λογική παίζει ρόλο και στις αγορεύσεις. Έτσι, ο σοφός άνδρας: ή δεν πρέπει να λαμβάνει μέρος στις συνομιλίες, ή να λαμβάνει μέρος αλλά να ομιλεί με μετριοφροσύνη και να αποφεύγει το βαρύγδουπο ύφος, ή πρέπει να κυριαρχήσει η Λογική. Ο Επίκτητος αρνείται τις δύο πρώτες προτάσεις και δέχεται την τρίτη: την κυριαρχία της Λογικής. Η Λογική, δηλαδή, είναι το όπλο αυτών που την κατέχουν, αρκεί βέβαια να εξασκείται ορθώς, προκειμένου να πετυχαίνει το στόχο της.

Ο Crivelli (2007, σσ. 24-25) συνοψίζει ορθώς τον τριπλό ρόλο της Λογικής στο φιλοσοφικό σύστημα του Επίκτητου:

1. Η Λογική βοηθά στην κρίση των φαντασιών ως σωστών ή λανθασμένων.
2. Η Λογική παρέχει αποδείξεις για τα ηθικά ζητήματα και δίνει πρόσβαση σε αυτές.
3. Η Λογική δίνει τη δυνατότητα επιτυχίας στις αγορεύσεις.

Επιπροσθέτως, χρειάζεται να συμπληρωθεί στο συμπέρασμα του Crivelli πως η Λογική πρέπει να μελετάται εάν και εφόσον έχουν κατακτηθεί οι δύο προηγούμενοι τόποι· και τέλος, ο ρόλος της είναι βοηθητικός και συμπληρωματικός για την ενάρετη ζωή, άρα και προϋπόθεση για την κατάκτηση της ζωής που ορίζει η φύση και συνεπώς εκείνης της ζωής που οδηγεί τον άνθρωπο πιο κοντά στην αλήθεια και στην ελευθερία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η θεολογία του Επίκτητου

Ο Επίκτητος αναφέρεται συχνά σε έναν θεό¹³ στις *Διατριβάς* του, αλλά αυτός ο θεός φαίνεται να διαφέρει σημαντικά από τον καθιερωμένο στωικό θεό¹⁴. Οι *Διατριβαί* παρουσιάζουν μια εντυπωσιακή θεολογική αντίληψη για τον θεό: ερμηνεύεται ως άνθρωπος, που βλέπει τα πάντα, που μιλάει στους πάντες και που βοηθάει τους πάντες· οι προσευχές των ανθρώπων εισακούονται πάντοτε και άμεσα.

ἕκαστον τῶν ὑπ' αὐτοῦ πραττομένων ἐφορᾶται ὑπὸ τοῦ θεοῦ. (*Διατρ.* 1. 14.2)

Ὅ,τι κάνει ο καθένας, το βλέπει ο θεός.

Ο θεός του Επίκτητου είναι ένα άγρυπνο μάτι που εποπτεύει τους ανθρώπους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Έκπληξη προκαλεί το γεγονός που ο φιλόσοφος δέχεται την ύπαρξη ενός μοναδικού θεού χωρίς να τον κατονομάζει στο εν λόγω απόσπασμα. Η ταύτιση με τον χριστιανικό Θεό είναι αναπόφευκτη.

Ως θεό ο Επίκτητος ερμηνεύει την κοσμική τάξη, αλλά και τη θέση που έχει ο θεός μέσα στον κάθε άνθρωπο, κάτι που πίστευε και η παραδοσιακή στωική φιλοσοφία. Ο θεός ως εναργή αρχή, έχει οργανώσει τον κόσμο με μία λογική μέθοδο. Εφόσον οι άνθρωποι κατέχουν τη Λογική και την ικανότητα να κατανοήσουν τη φυσική τάξη, μπορούν να εμπλουτίσουν τη ζωή τους σύμφωνα με τη φύση.

¹³ Long (2002), σ. 21. Ο θεός των Στωικών βρίσκεται παντού. Είναι η Μοίρα, είναι η Λογική. Ο κόσμος για τη Στοά είναι ένα σύστημα που είναι ντετερμινιστικό και προνοητικό. Ο θεός, η πανταχού παρούσα ενεργή αρχή, τοποθετεί τα πάντα σε μια σειρά αιτιότητας που δεν αφήνει χώρο για να συμβούν τα πράγματα με διαφορετικό τρόπο, που αυτός τα βάζει.

¹⁴ Dragona-Monachou (1976), σ. 50.

Η επικοινωνία του θεού με τους ανθρώπους, όπως υποστηρίζει και ο Algra (2007, σ. 42), είναι ένα είδος «παγκόσμιας συμπάθειας». Ο θεός αγαπάει τα έλλογα όντα, όπως άλλωστε υποστήριζε και η Αρχαία Στοά. Δεν υπάρχει πουθενά αναφορά για μίσος ανάμεσα στον θεό και τους ανθρώπους. Στόχος του Επίκτητου είναι να διώξει το φόβο του θεού από τον άνθρωπο, κάτι που επιχείρησε να κάνει προγενέστερα ο Επίκουρος και ο Κήπος του.

Τούτο δέ σοι καὶ λέγει τις, **ὅτι ἴσην ἔχεις δύναμιν τῷ Δίῃ; ἀλλ' οὐδὲν ἦττον καὶ ἐπίτροπον ἐκάστῳ παρέστησεν τὸν ἐκάστου δαίμονα καὶ παρέδωκεν φυλάσσειν αὐτὸν αὐτῷ καὶ τοῦτον ἀκοίμητον καὶ ἀπαραλόγιστον.** τίνοι γὰρ ἄλλῳ κρείττονι καὶ ἐπιμελεστέρῳ φύλακι παρέδωκεν ἡμῶν ἕκαστον; ὥσθ', ὅταν κλείσητε τὰς θύρας καὶ σκότος ἔνδον ποιήσητε, μέμνησθε μηδέποτε λέγειν ὅτι μόνοι ἐστέ· οὐ γὰρ ἐστέ, ἀλλ' ὁ θεὸς ἔνδον ἐστὶ καὶ ὁ ὑμέτερος δαίμων ἐστίν. καὶ τίς τούτοις χρεῖα φωτὸς εἰς τὸ βλέπειν τί ποιεῖτε; τούτῳ τῷ θεῷ ἔδει καὶ ὑμᾶς ὀμνύειν ὄρκον, οἷον οἱ στρατιῶται τῷ Καίσαρι. ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν τὴν μισθοφορίαν λαμβάνοντες ὀμνύουσιν πάντων προτιμήσειν τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν, ὑμεῖς δὲ † δε τοσούτων καὶ τηλικούτων ἡξιωμένοι οὐκ ὀμόσετε ἢ ὀμόσαντες οὐκ ἐμμενεῖτε; (Διατρ. 1.14.12-15)

*Κάποιος σου λέει και αυτό, **ὅτι ἔχεις ἴση δύναμη με τον Δία;** Αφού αυτός, βέβαια, ούτε λίγο ούτε πολύ, έχει βάλει δίπλα στον καθένα χωριστά, για να τον φροντίζει, **την προσωπική του θεότητα**· και τον παρέδωσε σε αυτή για να τον φυλάει, και αυτή είναι **ἀγρυπνη και αξεγέλαστη**. Γιατί, σε όποιο φύλακα, πιο καλό κι **επιμελή**, θα μπορούσε να παραδώσει καθέναν μας; Επομένως, όταν κλείσετε τις πόρτες και είναι σκοτεινά, να θυμάστε να μη λέτε ποτέ ότι είστε μόνοι· γιατί δεν είστε, αφού ο θεός και η προσωπική σας θεότητα βρίσκονται εκεί. Και τι χρειάζονται το φως για να βλέπουν τι κάνετε; Σε αυτόν τον θα έπρεπε να ορκίζεστε κι εσείς, όπως οι στρατιώτες του Καίσαρα. Εκείνοι, βέβαια, είναι μισθοφόροι και ορκίζονται ότι θα έχουν πάνω από όλα τη σωτηρία του Καίσαρα· εσείς όμως, που αξιωθήκατε τόσα πολλά και τόσο σπουδαία αγαθά, δε θα ορκιστείτε ή, αν ορκιστείτε, δε θα μείνετε πιστοί στον όρκο σας;*

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Επίκτητος εξηγεί πως αυτός που επιβλέπει τα πάντα είναι ο δαίμων, δηλαδή ο θεός που εμφωλεύει σε όλους τους ανθρώπους, ο προσωπικός θεός, και είναι θεός γιατί είναι απόσταγμα του κοσμικού θεού. Με άλλα λόγια, ο θεός βρίσκεται στην αρετή της Λογικής, που εκείνη με τη σειρά της είναι μέρος του θεού. Έτσι, λοιπόν, το λόγον ἔχων μέρος του εαυτού μας είναι ένας «μικρός θεός». Πρόκειται για ένα κομμάτι θεού που επιτελεί τον ίδιο ρόλο με τον θεό, που επιβλέπει τα πάντα και πάντοτε· το ίδιο και αυτό το θεϊκό κομμάτι είναι άγρυπνο και αξεγέλαστο, είναι δηλαδή ένας Νους με όλα τα ενάρετα χαρακτηριστικά. Δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηριχθεί πως ο Επίκτητος ισχυρίζεται πως ο άνθρωπος είναι θεός, πόσο μάλλον όταν ο φιλόσοφος αναφέρει πως πρέπει να ορκιζόμαστε σε αυτόν τον εσωτερικό θεό, όπως οι στρατιώτες μπροστά στον Καίσαρα. Ο προσωπικός θεός είναι ανώτερος από κάθε άλλη μορφή θεού, γιατί είναι ο εαυτός του κάθε ατόμου, είναι ο νους του και η διάνοιά του και συνεπώς η Λογική του. Άρα, μήπως δεν υπάρχει ένας θεός, αλλά υπάρχουν τόσοι όσοι και οι άνθρωποι;

Ο Algra (2007, σ. 44) προτείνει να μην ερμηνεύσουμε ως μεταφορά τη φράση «ο θεός τα βλέπει όλα», διότι ο θεός ενώνεται με τους ανθρώπους σωματικά κατά κάποιον τρόπο, και ο Επίκτητος δείχνει να το πιστεύει με μεγαλύτερη ζέση από ό,τι οι προκάτοχοί του· δεν είναι σίγουρο όμως αν πρόκειται για μια τόσο στενή προσωπική σχέση του θεού με τον άνθρωπο.

Η Ierodiakonou (2007, σ. 62) ερμηνεύει το ίδιο απόσπασμα ως την αδυναμία των ανθρώπων να μάθουν την αλήθεια, παρόλο που έχουν τα λογικά μέσα να το κάνουν. Η Λογική είναι η ύψιστη αρχή που βοηθά στην ενάρετη ζωή, είναι η απαραίτητη γνώση και χωρίς αυτήν δεν μπορεί κανείς να ακολουθήσει το θεϊκό του πνεύμα και συνεπέστατα τον θεό. Όμως, η μελετήτρια υποστηρίζει την άποψή της έχοντας ελλιπή στοιχεία, καθώς ο Επίκτητος στο παραπάνω απόσπασμα των *Διατριβών* θέλει να αποδείξει την ύπαρξη μιας εσωτερικής θεότητας και όχι την αδυναμία των ανθρώπων για γνώση της αλήθειας.

Ο Long (2002, σ. 142) υποστηρίζει πως, όπως όλοι οι Στωικοί, έτσι και ο Επίκτητος βλέπει τον εαυτό του ως ερμηνευτή της φύσεως, αλλά δε συζητά τη δομή του κόσμου ή δεν κάνει λόγο για το χρόνο και το σύμπαν, όπως έκαναν οι προγενέστεροί του. Η φύσις που τον ενδιαφέρει είναι αυτή που περιλαμβάνει τον άνθρωπο, τα ζώα, μα πάνω από όλα τον ίδιο τον θεό. Το επόμενο όνομα από τον Σωκράτη που παρατηρούμε τόσο συχνά στο έργο του Επίκτητου είναι το όνομα Ζεύς. Όταν μιλάει για τον Δία ή τον θεό ή τη Φύση ή τους θεούς, είναι απόλυτα πεπεισμένος πως ο κόσμος έχει δομηθεί από μια θεϊκή δύναμη που η δημιουργικότητά της έφτασε στο αποκορύφωμά της με την ανθρώπινη δημιουργία. Ο Επίκτητος μιλάει για τον Δία ή τον θεό σαν να είναι πραγματικά πρόσωπα και σαν να βρίσκονται στο μυαλό του κάθε ατόμου. Όμως, ο μελετητής ίσως αγνοεί το γεγονός πως τα ονόματα στον Επίκτητο μπορεί να έχουν συμβολικό χαρακτήρα, προκειμένου να γίνουν και πιο κατανοητά σε όλους τα λεγόμενά του. Προτιμά τον συμβιβασμό και όχι τη ρήξη, η οποία θα τον έφερνε αντιμέτωπο με το κοινό του, αν υποστήριζε πως δεν υπάρχουν θεοί, αλλά όλοι έχουμε ένα εσωτερικό (σωκρατικό) δαιμόνιο.

Ο θεός πάντως, εφόσον είναι μέσα στη Λογική των ανθρώπων, είναι βοηθός-συνοδοιπόρος· είναι πολύ περισσότερο το ίδιο το μονοπάτι για την ενάρετη ζωή: «οὕτως ἐφίστησιν καὶ ἐννοεῖ, ὅτι, ἐὰν τῷ θεῷ προσκατατάξῃ ἑαυτόν, διελύσεται ἀσφαλῶς» (Διατρ. 4.1.98). Πρέπει όμως να σημειωθεί πως ο θεός δε βοηθάει άμεσα· η βοήθειά του θα δοθεί μέσα από τις πράξεις των ανθρώπων και ο μόνος τρόπος να κερδίσει κάποιος τη «βοήθεια» του θεού είναι να είναι λογικός: «τοῦτον τὸν νόμον ὁ θεὸς τέθεικεν καὶ φησὶν 'εἰ τι ἀγαθὸν θέλεις, παρὰ σεαυτοῦ λάβε» (Διατρ. 1.29.4). Η άποψη πως ο άνθρωπος είναι θεός κερδίζει συνεχώς έδαφος. Ο Επίκτητος υποστηρίζει πως ναι μεν υπάρχει ένας θεός που επιβλέπει τα πάντα και τους πάντες, ναι μεν υπάρχει ένα κομμάτι του μέσα σε όλους τους ανθρώπους, ναι μεν η σχέση του με τους ανθρώπους χαρακτηρίζεται από αγάπη, αλλά δεν πρόκειται να βοηθήσει τον άνθρωπο· το άτομο πρέπει να βοηθήσει μόνο τον εαυτό του. Άρα, ποιος ο λόγος ύπαρξης ενός δήθεν θεού στην ψυχή

κάθε ανθρώπου; Μήπως ο θεός συμβολίζει τη δύναμη που μπορεί να αποκτήσει ο Νους αν αποκολληθεί από τις εσφαλμένες εντυπώσεις και φθάσει στην απόλυτη αλήθεια; Συνεπώς, μήπως ο Επίκτητος είναι αγνωστικιστής; Δυστυχώς, τα αποσπάσματα του Επίκτητου δεν επιτρέπουν να δώσουμε οριστική ή επαρκή απάντηση στα ερωτήματα αυτά.

Η επικοινωνία ανάμεσα στον κοσμικό θεό και στους ανθρώπους πραγματοποιείται μέσω των φιλοσόφων, υποστηρίζει ο Επίκτητος. Ο φιλόσοφος, αναφέρει χαρακτηριστικά η Ierodiakonou (2007, σ. 56), είναι επιφορισμένος με μια «θεϊκή αποστολή».

Ι. ἀλλ' ἄπαξ ἀκούσας τῶν λόγων τούτων ἀπελθὼν σαυτῶ εἰπέ 'ταῦτά μοι Ἐπίκτητος οὐκ εἶρηκεν· πόθεν γὰρ ἐκείνω; ἀλλὰ θεός τις ποτ' εὐμενῆς δι' ἐκείνου. οὐδὲ γὰρ ἂν ἐπῆλθεν Ἐπικτήτῳ ταῦτα εἰπεῖν οὐκ εἰωθότι λέγειν πρὸς οὐδένα. ἄγε οὖν τῷ θεῷ πεισθῶμεν, ἵνα μὴ θεοχόλωτοι ᾖμεν'. οὐ' ἀλλ' ἂν μὲν κόραξ κραυγάζων σημαίνει σοί τι, οὐχ ὁ κόραξ ἐστὶν ὁ σημαίνων, ἀλλ' ὁ θεὸς δι' αὐτοῦ· ἂν δὲ δι' ἀνθρωπίνης φωνῆς σημαίνει τι, τὸν ἄνθρωπον ποιήσει λέγειν σοι ταῦτα, ἵν' ἀγνοῆς τὴν δύναμιν τοῦ δαιμονίου, ὅτι τοῖς μὲν οὕτως, τοῖς δ' ἐκείνως σημαίνει, περὶ δὲ τῶν μεγίστων καὶ κυριωτάτων <διὰ> καλλίστου ἀγγέλου σημαίνει; (Διατρ. 3.1.36-37)

Αλλά μόλις ακούσεις αυτά τα λόγια φύγε και σκέψου «δεν ήταν ο Επίκτητος που μου είπε αυτά. Πώς γίνεται να είναι από εκείνον; Αλλά κάποιος θεός μίλησε μέσω εκείνου. Γιατί δεν είναι δυνατό να είπες αυτά τα λόγια ο Επίκτητος, γιατί δε συνηθίζει να μιλάει με αυτόν τον τρόπο σε κανέναν. Εμπρός λοιπόν ας υπακούσουμε στο θεό, για να μην προκαλέσουμε το θυμό του». Αλλά εάν ένα κοράκι σου στέλνει ένα μήνυμα κρίζοντας, δεν είναι το κοράκι αυτό που στέλνει το μήνυμα, αλλά ο θεός μέσω αυτού. Εάν σου στέλνει μήνυμα μέσω της ανθρώπινη φωνής, νομίζεις πως ο άνθρωπος σου λέει αυτά, για να αγνοείς τη δύναμη του θεϊκού πνεύματος, ότι σε κάποιους έτσι (μιλάει), σε εκείνους διαφορετικά στέλνει μηνύματα, αλλά για τα πιο μεγάλα και πιο σημαντικά ζητήματα στέλνει τα μηνύματά του μέσω του καλύτερού του αγγελιαφόρου (του φιλοσόφου).

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Επίκτητος κάνει φανερή την άποψή του πως οι φιλόσοφοι επιτελούν την αποστολή των αγγελιαφόρων. Είναι οι

διαμεσολαβητές ανάμεσα στον θεϊκό κόσμο και στον κόσμο των ανθρώπων. Για να γίνει πιο κατανοητή η άποψή του, ο Επίκτητος φέρνει πάλι ένα παράδειγμα. Αυτή τη φορά αναφέρει το κοράκι που μιλάει με ανθρώπινη λαλιά. Αυτό το κοράκι είναι το μήνυμα του θεού στον άνθρωπο. Δεν είναι, δηλαδή, το κοράκι που μιλάει, αλλά ο θεός' διαφορετικά θα έκραζε. Την ίδια λειτουργία επιτελούν και οι φιλόσοφοι: ο θεός "δανείζεται" τα σώματά τους και τη φωνή τους για να απευθυνθεί στους ανθρώπους. Βέβαια, προκύπτουν άλλα ερωτήματα στη συνέχεια. Εφόσον προηγουμένως υποστήριξε πως ο Νους είναι θεϊκό μέρος, και υπάρχουν ενστάσεις για το αν ο θεός έχει συμβολικό χαρακτήρα, ποιος είναι τελικά αυτός που μιλάει στους ανθρώπους; Ο Νους; Ο άνθρωπος;

Ας μείνουμε, όμως, πιστοί στο κείμενο του Επίκτητου. Όταν αναφέρεται στους φιλοσόφους ως μεσολαβητές του θεϊκού και θνητού κόσμου είναι σημαντικό να μην ταυτιστούν με απλούς αγγελιαφόρους' οι φιλόσοφοι είναι οι κάλλιστοι ἄγγελοι.

II. Εἶθ' οὕτως παρασκευασάμενον οὐκ ἔστι τούτοις ἀρκεῖσθαι τὸν ταῖς ἀληθείαις Κυνικόν, ἀλλ' εἰδέναι δεῖ, ὅτι ἄγγελος ἀπὸ τοῦ Διὸς ἀπέσταλται καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν ὑποδείξων αὐτοῖς, ὅτι πεπλάνηνται καὶ ἀλλαχοῦ ζητοῦσι τὴν οὐσίαν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ὅπου οὐκ ἔστιν, ὅπου δ' ἔστιν, οὐκ ἐνθυμοῦνται, καὶ ὡς ὁ Διογένης ἀπαχθεὶς πρὸς Φίλιππον μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην **κατάσκοπος** εἶναι. τῷ γὰρ ὄντι κατάσκοπός ἐστιν ὁ Κυνικός τοῦ τίνα ἐστὶ τοῖς ἀνθρώποις φίλα καὶ τίνα πολέμια. καὶ δεῖ αὐτὸν ἀκριβῶς κατασκευάμενον ἐλθόντ' ἀπαγγεῖλαι τὰληθῆ μήθ' ὑπὸ φόβου ἐκπλαγέντα, ὥστε τοὺς μὴ ὄντας πολεμίους δεῖξαι, μήτε τινὰ ἄλλον τρόπον ὑπὸ τῶν φαντασιῶν παραταραχθέντα ἢ συγχυθέντα. (Διατρ. 3.22.23-25)

Ἐπειτα ὅταν προετοιμασθεὶ κατάλληλα ὁ πραγματικός Κυνικός δεν μπορεί να αρκείται σε αυτά, ἀλλά πρέπει να γνωρίζει, ὅτι αποστέλλεται **αγγελιαφόρος ἀπὸ το Δία** και προς τους ανθρώπους για να τους υποδείξει, σχετικά με τα καλά και τα κακά, ὅτι πλανήθηκαν και αναζητούν την αληθινή φύση του καλού και του κακού αλλού, ἀλλά και για να είναι **κατάσκοπος**, ὅπως ὁ Διογένης ὅταν οδηγήθηκε ἀπὸ το Φίλιππο μετὰ τη μάχη της Χαιρώνειας. Γιατί

πράγματι ο Κυνικός κατασκοπεύει ποια πράγματα είναι φιλικά στους ανθρώπους και ποια εχθρικά. Και πρέπει αυτός, αφού προετοιμαστεί κατάλληλα, να έλθει και να αναγγείλει τα αληθινά χωρίς να σαστίσει από το φόβο, ώστε να καταδείξει ως εχθρούς αυτούς που δεν είναι, ούτε με κάποιον άλλον τρόπο να ταραχθεί ή να συγχυσθεί από τις εντυπώσεις.

Στο παραπάνω απόσπασμα εντοπίζεται παρόμοια άποψη του φιλοσόφου ως αγγελιαφόρου. Ο φιλόσοφος έχει το χρέος να υποδεικνύει στους ανθρώπους τα καλά και τα κακά, και να τους καθοδηγήσει στο μονοπάτι της ενάρετης ζωής. Ο φιλόσοφος προτού μιλήσει στους ανθρώπους οφείλει να παρατηρήσει την πραγματικότητα και την εποχή του, προκειμένου να γνωρίσει πρώτα ο ίδιος τι είναι το πραγματικά καλό και τι είναι το πραγματικό βλαβερό. Ο Επίκτητος προτείνει μια προετοιμασία του φιλοσόφου, ψυχική και πνευματική, καθώς και ψυχολογική. Άλλωστε, δεν μπορεί κάποιος φιλόσοφος να κηρύξει τα δόγματά του δίχως να έχει γίνει κατάσκοπος των συμπολιτών του. Πάλι ο θεός δεν βοηθά τον αγγελιαφόρο του, δεν του υποδεικνύει τον ενάρετο βίο, αλλά τον αφήνει να αναζητήσει και τελικά να εντοπίσει μόνος του τον ορθό βίο που συμφωνεί με τη φύση του κάθε ανθρώπου. Συνεπώς, ο θεός και τα μηνύματά του πηγάζουν μέσω του φιλοσόφου και μιας άλλης εξωτερικής δύναμης.

Στο ίδιο απόσπασμα εντοπίζεται και η επιρροή της κυνικής φιλοσοφίας στον Επίκτητο. Εξάλλου, η άποψη του Επίκτητου ότι ο Κυνισμός αποτελεί σύντομη οδό προς την πραγματοποίηση του ορθού βίου, αποδεικνύει τη στενή σχέση του Κυνισμού με τη στωική φιλοσοφία. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι δύο φιλοσοφικές σχολές προέτρεπαν στον «κατά φύσιν» βίο, που είναι μοναδικός και σύμφωνος με την αρετή.

Βέβαια, οι Κυνικοί δεν υποστηρίζουν πως ο άνθρωπος μπορεί από μόνος του να οδηγηθεί στον ενάρετο βίο. Το άτομο πρέπει να αμφισβητεί σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο τις υφιστάμενες προλήψεις και την ανορθόδοξη κοινωνική ιεραρχία (Διογένης Λαέρτιος 6.3' 6.11' 6.28' 6.47' 6.56'

6.70). Για τους Στωικούς η αμφισβήτηση συμβαίνει με λιγότερο έντονους ρυθμούς.

Η Ierodiakonou (2007, σ. 58) υποστηρίζει πως για να μπορέσει ο φιλόσοφος να καταδείξει τα καλά και τα κακά στους ανθρώπους πρέπει πρώτα ο ίδιος να γνωρίζει την αλήθεια και να αποκτήσει ένα στέρεο έδαφος πάνω στο οποίο θα στηρίζει τις απόψεις του. Ο φιλόσοφος πρέπει να δρα σαν «κατάσκοπος» που προσπαθεί να εντοπίσει την πηγή του κακού. Έτσι, η μελετήτρια επιβεβαιώνει την παραπάνω ερμηνεία του αποσπάσματος.

III. 'πῶς οὖν ἀναβαίνεις νῦν;' ὡς μάρτυς ὑπὸ τοῦ θεοῦ κεκλημένος. ἔρχου σὺ καὶ μαρτύρησόν μοι· σὺ γὰρ ἄξιος εἶ προαχθῆναι μάρτυς. ὑπ' ἐμοῦ. μή τι τῶν ἐκτὸς τῆς προαιρέσεως ἀγαθὸν ἐστὶν ἢ κακόν; μή τινα βλάπτω; μή τι ἐπ' ἄλλῳ τὴν ὠφέλειαν ἐποίησα τὴν ἐκάστου ἢ ἐπ' αὐτῷ; τίνα μαρτυρίαν δίδωσ τῷ θεῷ; ἔν δεινοῖς εἰμι, κύριε, καὶ δυστυχῶ, οὐδεὶς μου ἐπιστρέφεται, οὐδεὶς μοι δίδωσιν οὐδέν, πάντες ψέγουσιν, κακολογοῦσιν.' ταῦτα μέλλεις μαρτυρεῖν καὶ **καταισχύνειν τὴν κλῆσιν ἣν κέκληκεν**, ὅτι σε ἐτίμησεν ταύτην τὴν τιμὴν καὶ ἄξιον ἡγήσατο προσαγαγεῖν εἰς μαρτυρίαν τηλικαύτην; (Διατρ. 1.29.46-49)

«πῶς λοιπὸν ανεβαίνεις τώρα (στη σκηνή);» Ως μάρτυρας που τον έχει καλέσει ο θεός. «Έλα δώσε μου και τη μαρτυρία σου. Είσαι ἄξιος να σε προάγω ως μάρτυρα. Μήπως κάτι που δεν έχει σχέση με τη βούληση είναι καλό ή κακό; Μήπως βλάπτω κάποιον; Μήπως έκανα την ωφέλεια του καθενός να εξαρτάται από ἄλλον και όχι από τον ίδιο;». Ποια μαρτυρία δίνεις στο θεό; «Κύριε, βρίσκομαι σε δεινή θέση, και δυστυχῶ, κανείς δε με προσέχει, κανείς δε μου δίνει τίποτα, ὅλοι με κατηγοροῦν, με κακολογοῦν». Αυτή τη μαρτυρία θα δώσεις και θα ντροπιάσεις το κάλεσμά του, ὅτι σε τίμησε με αυτήν την τιμή και σε θεώρησε ἄξιο να σε οδηγήσει σε τόσο σημαντική μαρτυρία;

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Επίκτητος περιγράφει τον ρόλο του ἄνδρα που έχει εκπαιδευτεί στη φιλοσοφία. Τονίζει πόσο σημαντική αποστολή έχει ἕνας φιλόσοφος. Με ἕναν φανταστικό διάλογο που θυμίζει σκηνή από τη Δευτέρα Παρουσία, ο Επίκτητος παρουσιάζει τον φιλόσοφο να λογοδοτεῖ μπροστά στον θεό για τα κηρύγματα που αυτός του ανέθεσε

να μεταφέρει στους ανθρώπους. Η προετοιμασία του φιλοσόφου είναι απαραίτητη προτού αναλάβει το ρόλο του καθοδηγητή, διότι μπορεί λόγω λανθασμένων εντυπώσεων να καθοδηγήσει σε μη ορθό βίο τους οπαδούς του. Ένα άλλο χαρακτηριστικό που πρέπει να έχει ο φιλόσοφος είναι ποτέ να μην τα παρατάει και ποτέ να μην ενδίδει στις κακολογίες των συνανθρώπων του. Αντιθέτως, ο κάλλιστος αγγελιαφόρος του θεού πρέπει να έχει αυτοπεποίθηση και να είναι σίγουρος για τα κηρύγματά του, να εμπιστεύεται στο θεϊκό μέρος που έχει ο ίδιος και να το αξιοποιεί. Σε αντίθετη περίπτωση, δηλαδή αν ο φιλόσοφος αλλάξει τις απόψεις του και τα συμπεράσματά του ή υποκύψει στις κακολογίες των συμπολιτών του, τότε θα ντροπιάσει και το αξίωμα που του δόθηκε, εκείνο του μεσολαβητή του θεϊκού και του θνητού κόσμου.

IV. τοιαύτης δ' ούσης καταστάσεως, οία νῦν ἔστιν, ὡς ἐν παρατάξει, μή ποτ' ἀπερίσπαστον εἶναι δεῖ τὸν Κυνικόν, ὅλον πρὸς τῇ διακονίᾳ τοῦ θεοῦ, ἐπιφοιτᾶν ἀνθρώποις δυνάμενον, οὐ προσδεδεμένον καθήκουσιν ἰδιωτικοῖς οὐδ' ἐμπεπλεγμένον σχέσεσιν, ἃς παραβαίνων οὐκέτι σώσει τὸ τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ πρόσωπον, τηρῶν δ' ἀπολεῖ τὸν ἄγγελον καὶ κατάσκοπον καὶ κήρυκα τῶν θεῶν; (Διατρ. 3.22.69)

*Αν όμως η κατάσταση είναι τέτοια, όπως είναι τώρα, σαν να πρόκειται για παράταξη μάχης, δεν αληθεύει ότι ο Κυνικός πρέπει να είναι απερίσπαστος, ολοκληρωτικά αφοσιωμένος στην υπηρεσία του θεού, να μπορεί να πλησιάζει τους ανθρώπους, να μην είναι προσκολλημένος στα προσωπικά καθήκοντα, ούτε **μπλεγμένος σε σχέσεις**, τις οποίες, αν παραβεί, δε θα διατηρήσει το ρόλο του καλού και εξαιρετού ανθρώπου, ενώ, αν τις διαφυλάξει, θα καταστρέψει τον αγγελιαφόρο και κατάσκοπο και κήρυκα των θεών;*

Ο φιλόσοφος δεν πρέπει επίσης να αφήνει τα προσωπικά του προβλήματα να επηρεάζουν την επικοινωνία του θεού με τους ανθρώπους. Είναι καλό να μην εμπλέκεται με τα θνητά πράγματα, διότι θα αποπροσανατολιστεί από την πραγματική του αποστολή. Η φράση *οὐδ' ἐμπεπλεγμένον σχέσεσιν* φαίνεται παράξενη μέσα στο απόσπασμα. Προτείνει ο Επίκτητος να μην συνάπτει οποιουδήποτε σχέσεις ο φιλόσοφος

με άλλους ανθρώπους; Εκ πρώτης όψεως, η απάντηση θα ήταν θετική. Ο φιλόσοφος, δηλαδή, δεν πρέπει να εμπλέκεται σε συγγενικές μάλιστα σχέσεις, όπως να φτιάχνει τη δική του οικογένεια ή γενικότερα να εμπλέκεται σε κάθε άλλη σχέση. Όταν κάποιος αναλαμβάνει το ρόλο του κάλλιστου αγγελιαφόρου, τότε δεν πρέπει να έχει κανέναν παράγοντα να τον αποπροσανατολίζει από τον ύψιστο αυτό ρόλο του. Άρα, όλοι αυτοί οι περιορισμοί δηλώνουν πως ο φιλόσοφος φθάνει να γίνεται «υπηρέτης» του θεού. Το μήνυμα που μεταφέρει ο φιλόσοφος, υποστηρίζει επιπροσθέτως η Ierodiakonou (2007, σ. 60), αφορά την κατανόηση της κοσμικής τάξης και επιπλέον τι είναι πραγματικά καλό και τι κακό.

Ἡ. εἰ δὲ μή, οὐχ εὐρήσετε. ἐπὶ τούτοις με νῦν μὲν ἐνταῦθα ἄγει, νῦν δ' ἐκεῖ πέμπει, πένητα δείκνυσι τοῖς ἀνθρώποις, δίχρα ἀρχῆς, νοσοῦντα· εἰς Γύαρα ἀποστέλλει, εἰς δεσμοτήριον εἰσάγει. οὐ μισῶν· μὴ γένοιτο· τίς δὲ μισεῖ τὸν ἄριστον τῶν ὑπηρετῶν τῶν ἑαυτοῦ; οὐδ' ἀμελῶν, ὅς γε οὐδὲ τῶν μικροτάτων τινὸς ἀμελεῖ, ἀλλὰ γυμνάζων καὶ μάρτυρι πρὸς τοὺς ἄλλους χρώμενος. εἰς τοιαύτην ὑπηρεσίαν κατατεταγμένος ἔτι φροντίζω, ποῦ εἶμι ἢ μετὰ τίνων ἢ τί περὶ ἐμοῦ λέγουσιν; οὐχὶ δ' ὅλος πρὸς τὸν θεὸν τέταμαι καὶ τὰς ἐκείνου ἐντολὰς καὶ τὰ προστάγματα;» (Διατρ. 3.24.113-114)

Τα αγαθά μην τα ψάχνετε έξω, αναζητήστε τα στους εαυτούς σας. Διαφορετικά δε θα τα βρείτε. Για αυτό το σκοπό, τη μια με οδηγεί εδώ και την άλλη με στέλνει εκεί, με παρουσιάζει στους ανθρώπους ως φτωχό, χωρίς αξίωμα, και να νοσώ. Με στέλνει στα Γύαρα, με οδηγεί στη φυλακή. Όχι επειδή με μισεί. Όχι βέβαια. Ποιος άλλωστε μισεί τον καλύτερο υπηρέτη του; Ούτε επειδή με παραμελεί, αυτός που δεν παραμελεί ούτε το πιο μικρό από τα δημιουργήματά του, αλλά επειδή με εκπαιδεύει και με χρησιμοποιεί ως μάρτυρα για τους άλλους. Έχοντας ταχθεί σε μια τέτοια υπηρεσία, λογαριάζω ακόμη πού είμαι ή με ποιους μαζί ή τι λένε για μένα; Δεν είμαι ολοκληρωτικά ταγμένος στο θεό και στις δικές του εντολές και τα προστάγματα»;

Εδώ εντοπίζεται πλέον ολοφάνερα η άποψη πως ο φιλόσοφος είναι υπηρέτης του θεού, αλλά και πάλι πρόκειται για τον κάλλιστον υπηρέτη¹⁵.

¹⁵ Ierodiakonou (2007), σ. 63. Ο φιλόσοφος ξεχωρίζει ανάμεσα στους ανθρώπους, είναι κατά κάποιο τρόπο ανώτερος. Γιατί ο φιλόσοφος ζει μια ζωή που εκθέτει την

Τι ξεχωριστό έχει λοιπόν ο φιλόσοφος και επιλέγεται ως αγγελιαφόρος/υπηρέτης/κατάσκοπος του θεού; Πολύ απλά, είναι ο πιο προσηλωμένος αγγελιαφόρος του θεού. Επίσης, είναι σημαντικό να επισημανθεί πως ο Επίκτητος δέχεται για άλλη μια φορά πως ο άνθρωπος είναι ο μόνος που μπορεί να βοηθήσει τον εαυτό του να κατακτήσει την ευτυχία. Η συνταγή του Επίκτητου για τη καλή ζωή επικεντρωνόταν σε τρία θέματα: να γίνεις κύριος των επιθυμιών σου, να εκτελείς τα καθήκοντα σου, και να μάθεις να σκέπτεσαι καθαρά για τον εαυτό σου και για τις σχέσεις σου με την ευρύτερη ανθρώπινη κοινωνία.

Ο θεός δεν παρεμβαίνει, αλλά αυτό δε σημαίνει πως δεν νοιάζεται για τα δημιουργήματά του, αλλά επιθυμεί να φθάσουν όλα στο ύψιστο αγαθό που, όπως και στον Αριστοτέλη, είναι η ευδαιμονία. Ο Επίκτητος θεωρεί πως όλοι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με ένα σκοπό· ο φιλόσοφος βρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο και φθάνει στο μεταίχμιο του θεϊκού και του θνητού κόσμου, γιατί καταφέρνει και αναγνωρίζει την αποστολή του και μαθαίνει την Αλήθεια:

λαβών τις παρὰ τῆς φύσεως μέτρα καὶ κανόνας εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας οὐ προσφιλοτεχνεῖ τούτοις προσθεῖναι καὶ προσεξεργάσασθαι τὰ λ<ε>ίποντα, ἀλλὰ πᾶν τούναντίον, εἴ τι καὶ ἔχει γνωριστικὸν τῆς ἀληθείας, ἐξαιρεῖν πειρᾶται καὶ ἀπολλύειν. τί λέγεις, φιλόσοφε; τὸ εὐσεβὲς καὶ τὸ ὄσιον ποῖόν τί σοι φαίνεται; ἄν θέλης, κατασκευάσω ὅτι ἀγαθόν.' ναὶ κατασκευάσον, ἴν' οἱ πολῖται ἡμῶν ἐπιστραφέντες τιμῶσι τὸ θεῖον καὶ παύσωνταί ποτε ῥαθυμοῦντες περὶ τὰ μέγιστα. ἔχεις οὖν τὰς κατασκευάς;' ἔχω καὶ χάριν οἶδα. (Διατρ. 2.20.21-22)

Ενώ κάποιος πήρε από τη φύση μέτρα και κανόνες για να ανακαλύψει την αλήθεια, δεν ασκεί την τέχνη του, για να προσθέσει και να επεξεργαστεί αυτά που λείπουν, αλλά κάνει ακριβώς το αντίθετο. Κι αν έχει κάτι για να διακρίνει την αλήθεια, προσπαθεί να το ξεφορτωθεί και να το καταστρέψει. Τι λες, φιλόσοφε; Τι νομίζεις ότι

κατανόησή της θεϊκής τάξης των πραγμάτων. Και είναι αυτός ο τρόπος ζωής, ο φιλοσοφικός, που υποτίθεται ότι μεταφέρει το θεϊκό μήνυμα στους καθημερινούς ανθρώπους, οι οποίοι είναι ανίκανοι να αφιερώσουν τη ζωή τους στη φιλοσοφία.

είναι το ευσεβές και το όσιο; «Αν θέλεις, θα σου αποδείξω ότι είναι καλό πράγμα». Ναι, απόδειξέ το, για να μπορούν οι πολίτες μας να αλλάξουν και να τιμούν το θείο και να σταματήσουν κάποτε να ματαιοσχολούν για τα πιο σημαντικά πράγματα. «Έχεις λοιπόν τις αποδείξεις;» Έχω και σου χρωστώ ευγνωμοσύνη.

Η Ierodiakonou (2007, σ. 60) συνοψίζει το νόημα των παραπάνω αποσπασμάτων ως εξής: α) ο φιλόσοφος υπακούει στη δική του Λογική, β) έτσι μπορεί να ανακαλύψει την αλήθεια, και συνεπώς να γνωρίζει την αποστολή που του έχει ανατεθεί από το θεό (Διατρ. 1.12.5), γ) έχει ως στόχο να μεταπείσει τους ανθρώπους και να τους οδηγήσει στην αλήθεια (Διατρ. 2.20.22). Για αυτό το λόγο ο Επίκτητος πιστεύει πως ο φιλόσοφος είναι ο απεσταλμένος του θεού που μεταφέρει το μήνυμά του στα έλλογα όντα και για αυτό είναι ο σημαντικότερος υπηρέτης του.

Σύμφωνα με τη στωική μεταφυσική, κάθε υπάρχον ον, συμπεριλαμβανομένων και του θεού και της ψυχής, είναι σωματικό. Ο Επίκτητος όμως υποστηρίζει πως ο δικός του θεός ενώνεται με τον κόσμο. Επίσης, ο φιλόσοφος τονίζει τη δυϊκότητα της ανθρώπινης ύπαρξης που δίνει την επιλογή στον άνθρωπο να μοιάσει με τον θεό μέσω του νου ή τα ζώα μέσω του σώματος. Ο Επίκτητος είναι εκείνος ο Στωικός φιλόσοφος που διακρίνει τόσο έντονα το σώμα από το νου. Ο Ζήνων, ο Κλεάνθης και ο Χρύσιππος, λόγω της έλλειψης αποσπασμάτων, δεν είναι γνωστό αν θα συμφωνούσαν απόλυτα μαζί του. Κατά την άποψη όμως του Long (2002, σ. 161) ο Επίκτητος τονίζει τη δυνατότητα του νου για αυτονομία σε τέτοιο βαθμό που δεν υπάρχει παράλληλο με τη στωική φιλοσοφία.

Ο θεός του Επίκτητου υπερβαίνει τον καθιερωμένο θεό της Στοάς όχι μόνο επειδή αντιμετωπίζει τα ανθρώπινα σώματα ως εμπόδια για τη θεϊκή παντοδυναμία, αλλά ακόμη επειδή κάνει γνωστό ότι τα σώματα περιορίζουν τη θεϊκή ευεργεσία. Μόνο μέσω του νου μπορεί ο άνθρωπος να φθάσει και να γνωρίσει τη θεϊκή του προέλευση, διότι ο νους βοηθάει στην αυτονομία και είναι το μόνο θεϊκό μερίδιο που έχει στην κατοχή του ο άνθρωπος.

Ο Επίκτητος ισχυρίζεται ότι το σύμπαν θα ήταν ατελές και άτακτο, εάν ο Δίας δεν φρόντιζε, ώστε οι συμπολίτες του να είναι το ίδιο ευτυχισμένοι, όπως και αυτός (Διατρ. 3.24.19). Ο Χωριανόπουλος (2003, σ. 153) αναφέρει τον Αριστοτέλη, για να αντιπαραβάλει την άποψή του με τον Επίκτητο. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος υποστήριξε πως το σύμπαν είναι αρμονικά δομημένο και ορθά διαταγμένο μόνο στην περίπτωση που καθένας από εμάς μπορεί να εξασφαλίσει το κυρίαρχο συστατικό της ευδαιμονίας. Ο Δίας, πράγματι, ευνοεί τη δημιουργία εκείνων των συνθηκών που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ευδαιμονία του βίου. Όμως, η επιτυχία ή μη ενός τέτοιου σκοπού έγκειται αποκλειστικά στην ατομική μας βούληση.

Οι πρόωμοι στωικοί, ειδικά ο Χρύσιππος, φανέρωσαν τη συμβατότητα ανάμεσα στη θεϊκή μοίρα και στην ανθρώπινη υπευθυνότητα, αλλά συμφωνούσαν πως τίποτα δεν είναι ελεύθερο από τον προορισμό και την ειμαρμένη. Ο Επίκτητος επιλέγει να εγκαταλείψει αυτόν τον ντετερμινισμό¹⁶, αλλά και πάλι ποτέ δεν εξηγεί πλήρως πώς η αυτονομία είναι συμβατή με τη μοίρα. Πιστεύει επίσης πως ο ανθρώπινος νους είναι ελεύθερος και πως κανείς, ακόμα και ο θεός, δεν μπορεί να επηρεάσει ή να ελέγξει τον ανθρώπινο νου. Η ειμαρμένη συνεχίζει και απαντά στον Επίκτητο, αλλά με διαφορετική σημασία από εκείνη που της ενέδωσε ο Χρύσιππος. Η ειμαρμένη, πιο συγκεκριμένα, για τον Επίκτητο δεν είναι η μοιρολατρία. Αντιθέτως, στην περίπτωση της ειμαρμένης μπορούμε να επιλέγουμε, παρόλου που όλες οι δυνατότητες στις οποίες ένα γεγονός ενδέχεται να εξελιχθεί είναι ήδη δεδομένες. Όμως, το ποια από τις προκαθορισμένες δυνατότητες θα επιλέξουμε ανήκει στη δική μας

¹⁶ Bobzien (2004), σ. 330. Ο Χρύσιππος δεν κάνει σχεδόν ποτέ λόγο για ελευθερία, αλλά κυρίως για τον ντετερμινισμό. Αντιθέτως, αναφέρεται εμμέσως στην ελευθερία πάντα με αρνητικές φράσεις, όπως «μη αναγκαίο», αλλά ποτέ δεν χρησιμοποιεί το ουσιαστικό «ελευθερία» στα κείμενά του. Αυτό θεωρήθηκε ως κάτι που εξαρτάται από εμάς και μόνο εμάς. Με το να λέμε ότι κάτι «εξαρτάται από εμάς» (*in nostra potestate*) και «κάτι συμβαίνει εξαιτίας μας» (*παρ' ἡμᾶς*) ο Χρύσιππος εννοεί τις πράξεις από τις οποίες εμείς, ως έλλογα όντα, είμαστε οι πιθανοί ή οι πραγματικοί αίτιοι.

δικαιοδοσία. Η σκέψη μας δεν χρειάζεται να επικεντρώνεται στα εξωτερικά πράγματα και πώς θα τα αντιμετωπίσουμε, αλλά όλη αυτή η προσπάθεια θα πρέπει να στραφεί στη βελτίωση του εαυτού μας προσπαθώντας να δεχτούμε όσο πιο ήρεμα και γαλήνια τα πράγματα που εμφανίζονται μπροστά μας.

Η Ierodiakonou (2007, σ. 61) αναφέρει μια διαφορά για το ρόλο του φιλοσόφου ανάμεσα στον Επίκτητο και στους προκατόχους του. Ο Επίκτητος υποστηρίζει πως ο φιλόσοφος είναι απεσταλμένος του θεού και μεταδίδει το μήνυμά του. Αντίθετα, οι στωικοί δέχονταν πως ο φιλόσοφος προσπαθεί να ερμηνεύσει το θεϊκό μήνυμα από μόνος του ακολουθώντας το στην καθημερινή του ζωή, όχι μόνο στη θεωρία αλλά και στην πράξη.

οὕτως ὁ θεὸς ἀμελεῖ τῶν αὐτοῦ ἐπιτευγμάτων, τῶν διακόνων, τῶν μαρτύρων, οἷς μόνοις χρῆται παραδείγμασιν πρὸς τοὺς ἀπαιδευτούς, ὅτι καὶ ἔστι καὶ καλῶς διοικεῖ τὰ ὅλα καὶ οὐκ ἀμελεῖ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ ὅτι ἀνδρὶ ἀγαθῷ οὐδέν ἐστι κακὸν οὔτε ζῶντι οὔτ' ἀποθανόντι; (Διατρ. 3.26.28)

ἔτσι αδιαφορεῖ ο θεός για τα δικά του δημιουργήματα, για τους υπηρέτες του, τους μάρτυρες, που μόνο αυτούς χρησιμοποιεῖ ως παραδείγματα για τους ἀπαιδευτούς, για να αποδείξει ὅτι και υπάρχει και διοικεῖ το σύμπαν καλά και δεν αδιαφορεῖ για τις ἀνθρώπινες υποθέσεις, και ὅτι στον ἀξιο ἀνδρα τίποτε κακό δε συμβαίνει, ούτε ὅσο ζει ούτε ὅταν πεθάνει;

Εἶναι επίσης αξιοσημείωτο πως ο φιλόσοφος παρουσιάζεται ως πρότυπο της ενάρετης ζωής για τους κοινούς ἀνθρώπους. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Επίκτητος, ὅπως υποστηρίζει και ο Schofield (2007, σ. 71), πολλές φορές στις διαλέξεις του ἔφερε ως παραδείγματα τις ζωές των φιλοσόφων, ὅπως του Σωκράτη¹⁷ και του Διογένη, και πάντοτε τόνιζε την

¹⁷ Erler (2007), σ. 99. Ο τρόπος που ἔζησε ο Σωκράτης επηρέασε πολύ τη φιλοσοφία της Στοάς. Οι Στωικοί, ἀναμφίβολα, αντικατροπτίζουν ὅτι εἶπε ο Σωκράτης και ὅτι ἔκανε. Ο Επίκτητος, ἰδίως, ἦταν θαυμαστής του Σωκράτη και θεωροῦσε ωφέλιμο να θυμάται πάντοτε τι ἔκανε και τι εἶπε. Ωστόσο, ο ἥρωας του Επίκτητου δεν ἦταν ο ἀμφισβητίας και εἰρωνικός Σωκράτης, ἀλλὰ ἦταν ο «μισός» Σωκράτης, δηλαδή ο διαλεκτικός φιλόσοφος και ο «σωτήρας» των ἀνθρώπων.

ανάγκη οι άνθρωποι να μιμούνται τους φιλοσόφους (Διατρ. 4.1.152-159-170, 4.8.31, 4.5). Επίσης, ο Επίκτητος προσπαθεί να δώσει διέξοδο στα προβλήματα των ανθρώπων κατά την εποχή που δρα και γίνεται ο φιλόσοφος-ιατρός της ψυχής.

Χαρακτηρίζει τον θεό ως πατέρα που ενδιαφέρεται για όλα τα ανθρώπινα όντα (1.3.1, 3.24.3), υιοθετεί ακόμα και τη φράση «παιδιά του Δία» (1.3.2) για να αναφερθεί στο ανθρώπινο γένος· ρωτάει ρητορικά αν ο θεός νοιάζεται για τους ανθρώπους (1.12.6). Καλεί τους μαθητές του να ζητούν τη βοήθεια του θεού στις δύσκολες στιγμές (2.18.29) και να αντιμετωπίζουν τους δούλους ως συγγενείς τους, γιατί όλοι είμαστε παιδιά του ίδιου θεού (1.13.4)· οι άνθρωποι πρέπει να κάνουν το θέλημα του θεού και να τον ευχαριστούν (1.9.4, 4.1.98, 4.12.11)· ο θεός έδωσε ένα μερίδιό του σε κάθε άνθρωπο (1.3, 2.8.11). Ο Επίκτητος όταν αναφέρεται στο θεό ή στο Δία έχει κατά νου το δημιουργό του κόσμου και ότι περιλαμβάνει η φύση του. Σε αυτό το θεϊκό ον, προσδίδει φρόνηση, εξαίρετη θεϊκότητα, και παντογνωσία. Ο θεός του Επίκτητου συγκεντρώνει όλα τα θετικά χαρακτηριστικά.

Ο θεός είναι πολύ περισσότερο το τέλειο παράδειγμα για τους ανθρώπους και τις δυνατότητες που κρύβουν μέσα τους. Κάθε άνθρωπος έχει τον θεό μέσα του, άρα μπορεί και να φθάσει στη θέαση εκείνου. Δεν υπάρχει τίποτα κακό για το οποίο να είναι αίτιος ο θεός. Η ευτυχία του στοχεύει να είναι όλοι οι άνθρωποι ευτυχείς, αρκεί να φέρουν το νου τους σε αρμονία με το νόμο το δικό τους και της φύσεως του κόσμου. Δεν υπάρχει κάποιο κενό ανάμεσα στον ιδεατό στωικό Σοφό και στον θεό, επειδή ο άνθρωπος υπακούει στον θεό και συμμορφώνεται με το θεϊκό θέλημα και νόμο. Ο Επίκτητος, όπως και όλοι οι Στωικοί, υποστήριζε πως οι νόες μας είναι κυριολεκτικά παράγωγοι του θεού, μέρη του θεού που ο ίδιος έδωσε στον κάθε άνθρωπο. Ως κοσμική λογική που είναι, ο θεός επίσης υπάρχει έξω από το μυαλό του καθενός, επειδή είναι και η αρχή που διέπει το σύμπαν. Και ο Επίκτητος, όπως και οι άλλοι Στωικοί πάλι, περιγράφει έναν θεό που θα μπορούσε να ξεχωρίζει από το δημιουργημά του, αλλά αυτό δεν

πρέπει να ερμηνευθεί κυριολεκτικά. Ο Στωικός θεός είναι η Φύση, βρίσκεται παντού και σε όλα, αλλά ο Επίκτητος, σε αντίθεση με τους πρώιμους Στωικούς φιλοσόφους, δεν δίνει ιδιαίτερη προσοχή να εξηγήσει πώς ο θεός μπορεί να είναι με φυσική παρουσία παρών παντού· δεν διαφέρει δηλαδή καθόλου από τους προγενέστερους του για την ταυτότητα του θεού με τη φυσική τάξη των πραγμάτων.

Για τον Επίκτητο, η ευτυχισμένη ζωή και η ζωή της αρετής είναι συνώνυμες. Παρά τις καταγεγραμμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ των εκπροσώπων του στωικισμού, κοινή αντίληψη είναι ότι η αρετή είναι μία και αδιαίρετη και παράλληλα είναι αυτόνομη και αυτοτελής, ενώ οι καταγεγραμμένες υποστάσεις της -φρόνηση, ανδρεία, σωφροσύνη και δικαιοσύνη- αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος. Η απόκτησή της δεν εξαρτάται από κανένα εξωτερικό παράγοντα και βάσει των Στωικών, οι οποίοι δεν παραδέχονται ενδιάμεσες καταστάσεις, δεν έχει βαθμίδες στην προσέγγισή της. Η κατάκτησή της είτε επιτυγχάνεται, μόνο όμως με άμεση μετάβαση από τη φαύλη στην τέλεια θέση, είτε όχι. Η ευτυχία και η προσωπική ολοκλήρωση είναι οι φυσικές συνέπειες του να κάνεις το σωστό. Αντίθετα από πολλούς φιλοσόφους της εποχής του, ο Επίκτητος ενδιαφερόταν λιγότερο να καταλάβει τον κόσμο, από το να καθορίσει τα συγκεκριμένα βήματα που πρέπει να κάνει για την επιδίωξη της ηθικής υπεροχής.

Μέρος της μεγαλοφυΐας του είναι η έμφασή του για ηθική πρόοδο υπεράνω της επιδίωξης για ηθική τελειότητα. Με μία οξεία αντίληψη του πόσο εύκολα εμείς οι άνθρωποι εκτρεπόμαστε από το να ζούμε με βάση τις ανώτερες αρχές μας, μας προτρέπει να θεωρήσουμε τη φιλοσοφική ζωή μας ως προοδευτικά βήματα, τα οποία πλησιάζουν σταδιακά προς τα αγαπημένα μας προσωπικά ιδανικά.

Η ιδέα του Επίκτητου σχετικά με την «καλή ζωή» δεν είναι θέμα του να ακολουθήσουμε «έναν οδηγό αγοράς», τυφλές εντολές, αλλά να εναρμονίσουμε τις πράξεις μας με τη φύση. Ο σκοπός δεν είναι να κάνουμε

καλές πράξεις για να κερδίσουμε την εύνοια των θεών ή το θαυμασμό των άλλων, αλλά να επιτύχουμε την εσωτερική γαλήνη και κατ' αυτό τον τρόπο τη διαρκή προσωπική ελευθερία. Η καλοσύνη είναι μία επιχείρηση ίσων ευκαιριών, διαθέσιμη στον καθένα την κάθε στιγμή: φτωχό ή πλούσιο, μορφωμένο ή απλοϊκό άνθρωπο.

Ο Long (2002, σ. 146) επίσης κάνει μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση: «Παρόλο που ο Χρυσίππος είχε δώσει μεγάλη έμφαση στη θεοδικία, ο Επίκτητος την απορρίπτει, αφού ο θεός, για εκείνον, δεν μπορεί να έχει κάτι κακό. Η κακία εμπίπτει μόνο στην ανθρώπινη σφαίρα. Ο θεός μεριμνά να μοιραστεί την ευτυχία του με τους ανθρώπους, αρκεί να φέρουν το μυαλό τους στη σωστή κατεύθυνση της φύσης. Η ζωή που έχουμε τώρα είναι αυτή που απαιτεί όλη μας την προσοχή. Η μόνη τιμωρία για εκείνους που αγνοούν τα στωικά δόγματα, λέει ο Επίκτητος, είναι να μείνουν ως έχουν, ανισόρροποι συναισθηματικά και δυσαρεστημένοι (1.12.21-22, 3.11.1-3)». Πρόκειται για άποψη που συμφωνεί με όλες τις προηγούμενες ερμηνείες της εργασίας. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Επίκτητος μένει πιστός στις στωικές αρχές, αλλά δεν περιορίζεται σε αυτές ή τουλάχιστον δεν τις υιοθετεί αυτούσιες. Έτσι, αρνείται τη θεοδικία του Χρυσίππου και δέχεται μόνο την αγάπη από μέρος του θεού προς τους ανθρώπους. Επιπλέον, είναι ρηξικέλευθη η άποψή του πως η κακία υπάρχει μόνο ανάμεσα στους ανθρώπους. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως είναι ένα αίσθημα που δημιουργήθηκε όχι από τη φύση, αλλά σύμφωνα με τις κοινωνικές συμβάσεις. Ο Επίκτητος βρίσκεται πιο κοντά στη Φύση, αφού δέχεται πως για ό,τι αρνητικό έχει αποκτήσει ο άνθρωπος ευθύνεται ο ίδιος και όχι η Φύση από την οποία έχει παρεκκλίνει την οδό του.

Είναι επίσης ίσως περιττό να διευκρινιστεί πως ο Επίκτητος δεν εννοούσε σε καμία περίπτωση τη θεϊκή σχέση ή τη θρησκευτική πίστη με τις σημερινές σημασίες. Για τον Επίκτητο ο άνθρωπος, αν στηριχθεί στις προσωπικές του δυνάμεις, μπορεί να ξεπεράσει όλα τα εμπόδια και να γίνει ίσος με τον θεό.

Συνοψίζοντας, ο θεός του Επίκτητου δημιουργεί στενές σχέσεις με τους ανθρώπους, όπως ένας πατέρας με τον γιο του. Είναι αυτός που καθοδηγεί, αλλά δεν θα βοηθήσει, αν δεν βοηθήσει πρώτα ο άνθρωπος τον εαυτό του. Η επικοινωνία θεού-ανθρώπων δεν γίνεται με άμεσο τρόπο, αλλά μέσω των πρεσβευτών του, που δεν είναι άλλοι από τους φιλοσόφους· αυτοί μεταφέρουν τις εντολές του θεού στους ανθρώπους. Τέλος, δεν θεωρώ υπερβολικό να υποστηριχθεί η άποψη πως ο Επίκτητος θεωρούσε πως κάθε άνθρωπος είναι και ένας μικρός θεός, ένα απόσταγμα του κοσμικού θεού, αφού τόσο ο θεός όσο και ο άνθρωπος συνδέονται μέσω της Λογικής. Η θεολογία του Επίκτητου ξεπερνά σε κάποια σημεία την παραδοσιακή της Αρχαίας Στοάς, αφού αποκτά *περσοναλιστικό* χαρακτήρα που δεν έχει παράλληλο στους Στωικούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Ο ρόλος της προαιρέσεως

Μια από τις κεντρικότερες έννοιες στο φιλοσοφικό σύστημα του Επίκτητου είναι αυτή της *προαιρέσεως*, που είχε χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν περισσότερο από τον Αριστοτέλη παρά από τους Στωικούς. Η Dragona-Monachou (2007, σ. 112) εκτιμά πως ο Επίκτητος θεωρούσε πως ο Σωκράτης ήταν μάρτυρας της ελευθερίας. Ο Επίκτητος χαρακτηρίζεται ως ο «νέος Σωκράτης» της Ελληνιστικής εποχής, ο «απόστολος της ελευθερίας». Ο Σωκράτης υπερασπίζεται την ελευθερία από συνείδηση και μιλά με τη ζωή του και το θάνατό του για την ελευθερία ως δικαίωμα πανανθρώπινο και ως καθήκον της φιλοσοφίας¹⁸. Παρόμοια ο Επίκτητος βλέπει την ελευθερία ως την ουσία της ανθρώπινης υπάρξεως: η ελευθερία είναι δώρο του θεού και η πρώτη και αναγκαία αρχή για τη ζωή.

Σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη, ο οποίος χρησιμοποιεί τις λέξεις «ελευθερία» και «ελεύθερος» μόνο δύο φορές στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Επίκτητος χρησιμοποιεί αυτές τις λέξεις περίπου 130 φορές στις *Διατριβάς* και στο *Έγχειρίδιον*. Κατά τον Επίκτητο υπάρχουν πράγματα που έχουμε και μας ανήκουν χωρίς όρους και αυτά είναι που καθορίζουν την αυτονομία μας και σε αντίθεση με τους πρώιμους Στωικούς, χρησιμοποιεί πολύ συχνά τη λέξη *προαίρεσις*, η οποία είναι χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ελευθερίας.

Πρόκειται για έννοια που, όπως θα αποδειχθεί παρακάτω, είναι στενά συνδεδεμένη με την ελευθερία και την ευθύνη, αλλά όχι με τη δύναμη· είναι μια εξάσκηση της Λογικής, αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν. Με απλά λόγια θα μπορούσε να υποστηριχθεί, το υποστηρίζει και ο Sorabji

¹⁸ Barnes (1979), σ. 19.

(2007, σ. 87), πως η προαίρεσις¹⁹ είναι η προσωπική λογική απόφαση ή η τάση να παίρνει το άτομο λογικές αποφάσεις. Από την άποψη του Sorabji γρήγορα γίνεται κατανοητό πως τίθεται το εξής θέμα: ποιες είναι οι καλές και οι κακές προαιρέσεις;

‘ἀλλὰ δήσω σε.’ ἄνθρωπε. τί λέγεις; ἐμέ; τὸ σκέλος μου δήσεις, τὴν προαίρεσιν δὲ οὐδ’ ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται. ‘εἰς φυλακὴν σε βαλῶ.’ τὸ <σω>μάτιον. (Διατρ. 1.1.23-24).

«ἀλλὰ θα σε δέσω». Ἀνθρώπε τι λες; Εμένα; Το πόδι μου θα δέσεις, τη βούλησή μου ούτε ο Δίας δε μπορεί να νικήσει. «θα σε ρίξω στη φυλακή». Το σώμα.

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Επίκτητος διαχωρίζει την προαίρεση από το σώμα. Είναι αξιοσημείωτο πως ο φιλόσοφος δέχεται την προαίρεση ως εκείνην την αρετή που δεν μπορεί να τιθασεύσει κανείς, ούτε ακόμη ο ίδιος ο Δίας. Έτσι, η προαίρεση είναι ανώτερη από όλους και όλα, καθώς είναι το δυνατότερο «όπλο» των ανθρώπων.

Σε πολλά αποσπάσματα ο Επίκτητος υποστηρίζει πως ο άνθρωπος ταυτίζεται με τη βούλησή του (Διατρ. 1.18.17-1.19.8, 3.18.3, 4.5.23):

ὅπου γὰρ ἂν τὸ ‘ἐγὼ’ καὶ τὸ ‘ἐμόν’, ἐκεῖ ἀνάγκη ῥέπειν τὸ ζῶον· εἰ ἐν σαρκί, ἐκεῖ τὸ κυριεῦον εἶναι· εἰ ἐν προαιρέσει, ἐκεῖ[νο] εἶναι· εἰ ἐν τοῖς ἐκτός, ἐκεῖ[νο]. εἰ τοίνυν ἐκεῖ εἶμι ἐγώ, ὅπου ἢ προαίρεσις, οὕτως μόνως καὶ φίλος ἔσομαι οἷος δεῖ καὶ υἱὸς καὶ πατήρ. τοῦτο γὰρ μοι συνοίσει τηρεῖν τὸν πιστόν, τὸν αἰδήμονα, τὸν ἀνεκτικόν, τὸν ἀφεκτικόν καὶ συνεργητικόν, φυλάσσειν τὰς σχέσεις. (Διατρ. 2.22.19-20)

Γιατί όπου θα είναι το «εγώ» και το «δικό μου», προς τα εκεί πρέπει να κλίνει η ζωική ύπαρξη. Αν αυτά βρίσκονται στη σάρκα, εκεί πρέπει να υπάρχει η κυρίαρχη δύναμη. Αν βρίσκονται στη βούληση, εκεί είναι και η δύναμη. Αν βρίσκεται έξω από αυτά, εκεί και η δύναμη. Μόνο αν, λοιπόν, εγώ βρίσκομαι εκεί, που βρίσκεται η βούληση, θα είμαι και ο φίλος, ο γιος και ο πατέρας που πρέπει να είμαι. Γιατί αυτό θα με

¹⁹ Παρεμφερή άποψη εκφράζει και ο Long (2002, σ. 28), υποστηρίζοντας πως η προαίρεσις ταυτίζεται με τη βούληση του κάθε ανθρώπου, είναι δηλαδή οι επιλογές του και ό,τι είναι καθέννας «έξω» από τον εαυτό του.

συμφέρει, να διατηρώ δηλαδή την αξιοπιστία μου, τον αυτοσεβασμό, την ανεκτικότητα, την εγκράτεια και τη συνεργατικότητα, και να διαφυλάσσω τις σχέσεις μου με τους άλλους.

Η προαίρεση χρειάζεται ένα συγχρονισμό του ανθρώπου με αυτήν. Πρόκειται για το πιο δυνατό «όπλο», όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αλλά χρειάζεται να αξιοποιηθεί και για ορθούς σκοπούς. Επίσης, παρατηρείται πως η προαίρεση παίζει κυρίαρχο ρόλο και στις κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις των ανθρώπων· θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως είναι, μάλιστα, η αρετή εκείνη που ορίζει τη συμπεριφορά για την εκάστοτε σχέση με τους συνανθρώπους. Αυτό σημαίνει πως η προαίρεση δεν μπορεί να ορίζεται με αντικειμενικά κριτήρια, αλλά με υποκειμενικά. Άλλωστε, ο Επίκτητος δεν επιθυμούσε να «βγάλει» κανόνες συμπεριφοράς για όλους τους ανθρώπους, παρά να οδηγήσει τον καθένα στην αυτογνωσία και στην ατομική διαχείριση των προαιρέσεων. Η βάση της φιλοσοφίας είναι η αυτογνωσία. Η φιλοσοφία είναι τρόπος ζωής και όχι απλώς θεωρία. Για τον Επίκτητο όλα τα εξωτερικά πράγματα ελέγχονται από τη Μοίρα και για αυτό πρέπει να τα δεχόμαστε ήρεμα και χωρίς πάθη. Προσπαθώντας να ελέγξουμε τα ανεξέλεγκτα υποφέρουμε.

Προκύπτει λοιπόν το πρόβλημα πως υπάρχουν πολλές προαιρέσεις, όπως άλλωστε υπάρχουν και πολλοί εαυτοί. Το μόνο που μπορεί να βλάψει την προαίρεσιν είναι η ίδια η προαίρεσις²⁰. Έτσι, όταν εντοπίζεται το «εγώ» έξω από την προαίρεσιν στη σάρκα ή στα «έξω» από εμάς πράγματα, χρειάζεται να εντοπιστεί έξω από την αντίστροφη προαίρεσιν. Έτσι προκύπτει η διάκριση σε καλή και κακή προαίρεσιν.

²⁰ Dyson (2009), σ. 247. Ο Επίκτητος με τη λέξη κλειδί προαιρέσις φαίνεται να ακολουθεί περισσότερο τον Χρυσίππο. Ο Stephens (2007, σ. 16) δεχόμενος και αυτός πως η προαιρέσις είναι μια από τις σημαντικότερες έννοιες του Επίκτητου υποστηρίζει ότι πρόκειται για τη μόνη ιδιότητα στην οποία μπορούμε να έχουμε απόλυτη πίστη και εμπιστοσύνη, διότι είναι αυτή που ταιριάζει στη φυσική ελεύθερη φύση μας (Διατρ. 1.17.21-22). Ο Long (2002, σ. 24) ερμηνεύει την προαίρεσιν ως το απόλυτο υποκειμενικό στοιχείο στο σύστημα του Επίκτητου, θεωρώντας πως ο φιλόσοφος παρότρυνε τους μαθητές του να πάρουν τη μοίρα στα χέρια τους.

Τα «έξω» από εμάς πράγματα μπορούν να ερμηνευθούν και ως «έξω από το σώμα μας και τον εαυτό μας». Η σύλληψη του Επίκτητου για τα ανθρώπινα όντα φαίνεται να είναι διπλή. Ο φιλόσοφος πίστευε πως τα σώματα δεν είναι κτήματα των ανθρώπων, αλλά αυτό που έχει σημασία είναι οι βουλήσεις του εαυτού. Αρνείται ότι υπάρχει κάποιο είδος ελευθερίας στα σώματα· η μοναδική ουσιώδης ελευθερία που μπορεί να υπάρξει βρίσκεται στις βουλήσεις. Αυτήν την ελευθερία προκρίνει ο Επίκτητος, η οποία και θεωρεί πως βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τη φύση. Ο άνθρωπος, όμως, απομακρύνεται από αυτήν, διότι προτιμά να ακολουθεί τις βουλήσεις του σώματος, τις κακές δηλαδή προαιρέσεις.

Προαιρέσεις είναι ο τόπος για όλα αυτά που έχουν πραγματική αξία για τους ανθρώπους που έχουν καταλάβει την κοσμική τάξη και τη φύση τους και τις δυνατότητές τους. Πρόκειται, συνεπώς, για φυσική ιδιότητα, διότι όλοι οι άνθρωποι είναι φύσει ελεύθεροι, αλλά νόμω φυλακισμένοι. Οτιδήποτε βρίσκεται έξω από την ατομική βούληση είναι άσχετο προς την ελευθερία και συνεπώς την ευδαιμονία, αλλά και αποσπά το άτομο από τον κύριο στόχο του, προσκολλώντας το στη δυστυχία και στην απογοήτευση.

Ο Επίκτητος, δηλαδή, προτείνει εσωστρέφεια και εγωισμό; Όχι. Ο Επίκτητος προτείνει την ακεραιότητα, υποστηρίζει ορθώς ο Long (2002, σ. 30), η οποία γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στον εγωισμό και στον αλτρουισμό, αν όχι το καλύπτει. Η προαιρέσεις όμως ορίζεται από το «εγώ» και το «δικό μου». Μια καλή προαιρέσεις περικλείει και την ακεραιότητα. Συνεπώς, ο Επίκτητος δεν προτείνει μια φιλοσοφία του «εγώ», αλλά τα δόγματά του προσπαθούν να καλύψουν και τις ατομικές ανάγκες ενός ανθρώπου καθώς και τις κοινωνικές, διότι δέχεται, όπως και ο Αριστοτέλης, πως ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει μόνος του.

Ο Επίκτητος εννοούσε την προαίρεσιν ως κάτι που εξαρτάται από εμάς να το αποφασίσουμε και να το πράξουμε:

{ – } Τί οὖν, ἂν ἐμοῦ ὀρμήσαντος περιπατῆσαι ἐκεῖνός με κωλύσει; { – }
Τί σου κωλύσει; μή τι τὴν συγκατάθεσιν; { – } Οὐ· ἀλλὰ τὸ σωματίον. {

- } Ναί, ὡς λίθον. { - } Ἐστω· ἀλλ' οὐκέτι ἐγὼ περιπατῶ. { - } Τίς δέ σοι εἶπεν 'τὸ περιπατῆσαι σὸν ἔργον ἐστὶν ἀκώλυτον'; ἐγὼ γὰρ ἐκεῖνο ἔλεγον ἀκώλυτον μόνον τὸ ὀρμῆσαι· ὅπου δὲ σώματος χρεία καὶ τῆς ἐκ τούτου συνεργ<ε>ίας, πάλαι ἀκήκοας, ὅτι οὐδέν ἐστι σὸν. (Διατρ. 4.1.72-73)

-Τι λοιπόν, αν εγώ επιλέξω να περπατήσω κι εκείνος να με εμποδίσει; - Τι θα σου εμποδίσει; Μήπως τη συγκατάθεση; - Όχι, αλλά το μικρό μου σώμα. – Ναι, σαν να ήταν πέτρα. – Εστω. Αλλά εγώ πια δε θα μπορώ να περπατήσω. – Και ποιος σου είπε: «να περπατάς είναι πράξη δική σου, ανεμπόδιστη»; Γιατί εγώ σου έλεγα ότι ανεμπόδιστη είναι μόνο η επιλογή και ότι, εκεί που χρειάζεται το σώμα και η συνεργασία του, από παλιά το άκουγες αυτό, τίποτα δεν είναι δικό σου.

Προαίρεσις είναι η λειτουργία της βούλησης και είναι φυσική και απεριορίστη (1.17.21). Ο Επίκτητος διαχωρίζει και σε αυτό το απόσπασμα των Διατριβῶν την προαίρεση από το σώμα. Αν ένας άνθρωπος θελήσει να περπατήσει, κανείς δεν μπορεί να του εμποδίσει αυτήν την επιθυμία, διότι πρόκειται για μια πνευματική πράξη, μια σκέψη που δεν δύναται να τον εμποδίσει κάποιος. Εμπόδια μπορεί να συναντήσει στην πράξη, δηλαδή στο να ωθήσει το σώμα του να περπατήσει, επειδή π.χ. κάποιος τον έχει δέσει ώστε να τον ακινητοποιήσει. Η προαίρεση που πηγάζει από το Νου είναι ανεμπόδιση από όλους ακόμα και τον θεό. Αντιθέτως, τις σωματικές δραστηριότητες μπορεί να τις εμποδίσει οποιοσδήποτε.

Η Annas (2007, σ. 140) θεωρεί πως ο Επίκτητος ζητούσε από τους μαθητές του να σκέφτονται ως εξής: «είμαι ένα έμβιο ον προικισμένο με τη λογική. Ενεργώ σύμφωνα με τη λογική μου και την εντάσσω στο γενικό πλαίσιο του σύμπαντος. Πρέπει, επίσης, να θυμάμαι πως ανήκω σε μια μεγάλη ομάδα, που περιορίζεται από κοινωνικούς κανόνες, τους οποίους πρέπει να ακολουθώ». Πρόκειται για άποψη που δεν φαίνεται να έρχεται αντίθετη με τη θεωρία του Επίκτητου. Πώς όμως μπορεί να ερμηνευθεί σε συνδυασμό με την άποψη του Long, ο οποίος προκρίνει την «ακεραιότητα» ως «γέφυρα» ανάμεσα στον εγωισμό και στον αλτρουισμό, θα το αποδείξει το παρακάτω απόσπασμα:

Σκέψαι τίς εἶ. τὸ πρῶτον ἄνθρωπος, τοῦτο δ' ἔστιν οὐδὲν ἔχων κυριώτερον προαιρέσεως ... ἐπὶ τούτοις πολίτης εἶ τοῦ κόσμου καὶ μέρος αὐτοῦ, οὐχ ἓν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων ... τις οὖν ἐπαγγελία πολίτου; μηδὲν ἔχειν ἰδίᾳ συμφέρον, περὶ μηδενὸς βουλευέσθαι ὡς ἀπόλυτον, ἀλλ' ὥσπερ ἄν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς λογισμὸν εἶχον καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ, οὐδέποτ' ἂν ἄλλως ὥρμησαν ἢ ὠρέχθησαν ἢ ἐπανενεγκόντες ἐπὶ τὸ ὅλον ... Μετὰ τοῦτο μέμνησο, ὅτι υἱὸς εἶ. τίς τούτου τοῦ προσώπου ἐπαγγελία; πάντα <τὰ> αὐτοῦ ἡγεῖσθαι τοῦ πατρός, πάντα ὑπακούειν, μηδέποτε ψέξαι πρὸς τινα... μετὰ τοῦτο ἴσθι ὅτι καὶ ἀδελφὸς εἶ. καὶ πρὸς τοῦτο δὲ τὸ πρόσωπον ὀφείλεται παραχώρησις, εὐπ<ε>ίθεια, εὐφημία, μηδέποτ' ἀντιποιήσασθαι τινος πρὸς [ἐ]αὐτὸν τῶν ἀπροαιρέτων...μετὰ ταῦτα εἰ βουλευτῆς πόλεως τινος, ὅτι βουλευτῆς <εἰ> νέος, ὅτι νέος· εἰ πρεσβύτης, ὅτι πρεσβύτης... ἀεὶ γὰρ ἕκαστον τῶν τοιούτων ὀνομάτων εἰς ἐπιλογισμὸν ἐρχόμενον ὑπογράφει τὰ οἰκεία ἔργα. ἂν δ' ἀπελθὼν ψέγη<ς> σου τὸν ἀδελφόν, λέγω σοι 'ἐπελάθου, τίς εἶ καὶ τί σοι ὄνομα'. (Διατρ. 2.20)

Σκέψου ποιος εἶσαι. Αρχικά, εἶσαι ἄνθρωπος, καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι τίποτα δε θεωρεῖς πιο σημαντικό ἀπὸ τὴ βούληση... Επιπλέον, εἶσαι πολίτης τοῦ κόσμου καὶ ἀποτελεῖς μέρος του. Ὁχι, ὁμως, μέρος που προσφέρει υπηρεσίες, ἀλλὰ που ἔχει ηγετική θέση ... Ποια εἶναι, λοιπόν, ἡ ἀποστολή τοῦ πολίτη; Να μην ἔχει κανένα προσωπικό συμφέρον, να μην ἀποφασίζει για τίποτα σα να εἶναι ἀνεξάρτητος, ἀλλὰ να ἐνεργεῖ, ὅπως ἀκριβῶς θα ἐνεργούσε τὸ χεῖρ ἢ τὸ πόδι, τα οποία ἀν εἶχαν λογική καὶ μπορούσαν να καταλάβουν τὴ φυσική κατάσταση, δε θα διάλεγαν ποτέ ἢ δε θα ἐπιθυμούσαν ποτέ κάτι παρά μόνο σε ἀναφορὰ πρὸς τὸ ὅλο... Μετὰ θυμήσου πως εἶσαι γιος. Ποιος εἶναι ὁ ρόλος αὐτοῦ τοῦ προσώπου; Να θεωρεῖ ὅτι ὅλα ὅσα εἶναι δικά του ἀνήκουν στον πατέρα του, να ὑπακούει τον πατέρα του σε ὅλα, να μην τον κατηγορήσει ποτέ σε κάποιον... Μετὰ ἀπὸ αὐτό, να ξέρεις πως εἶσαι ἀδερφός. Σε αὐτό τὸ ρόλο, ἐπίσης, ἐπιβάλλεται να ὑποχωρεῖς, να εἶσαι καλόπιστος, ευμενής στο λόγο σου, ποτέ να μη φιλονικεῖς με τον ἀδελφὸ σου για κάτι που δεν εἶσαι στο χεῖρ σου... Μετὰ ἀπὸ αὐτά, ἀν εἶσαι βουλευτῆς, πρέπει να θυμάσαι ὅτι εἶσαι σύμβουλος. Ἀν εἶσαι νέος, ὅτι εἶσαι νέος. Ἀν ἠλικιωμένος, ἠλικιωμένος... Για κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτά τα ὀνόματα, ἀν τα σκεφτεῖς σωστά, πάντα να στοχεύεις σε πράξεις που ἀρμόζουν. Ἀν, ὁμως, κατηγορεῖς τον ἀδερφὸ σου, σου λέω: «ξέχασες ποιος εἶσαι, καὶ ποιο εἶναι τὸ ὄνομά σου».

Γίνεται αντιληπτό πως η εγωιστική φιλοσοφία που νόμιζαν κάποιοι μελετητές ότι προκρίνει ο Επίκτητος καταρρίπτεται. Ως άτομο, αυτό που χρειάζεται να υπερέχει από όλους είναι η προαίρεση· η βούληση, δηλαδή, του κάθε ατόμου. Ως πολίτης, χρειάζεται να υπερέχουν οι κοινωνικοί δεσμοί και υπακομή στους νόμους, όπως επίσης και η πρέπουσα συμπεριφορά στην οικογένεια. Το άτομο οφείλει να είναι ανεξάρτητο και να ακολουθεί την προαίρεσή του, εφόσον αυτή τον οδηγεί πιο κοντά στην ευδαιμονία.

Ωστόσο, μπορεί να αντιμετωπίσει εμπόδια από τις νόμω δεσμεύσεις του και να θέσει τις επιθυμίες του σε κατώτερο επίπεδο. Διότι, για παράδειγμα, πρέπει να υπακούει στον πατέρα του, παρόλο που μπορεί να μην το επιθυμεί. Σε αντίθετη περίπτωση καταστρέφει τον κοινωνικό δεσμό και συνεπώς οδηγείται σε λανθασμένη οδό του ενάρετου βίου.

Αυτό σημαίνει ότι ο κοινωνικός ρόλος είναι ανώτερος από την προαίρεση; Όχι. Αρχικά, θα ήταν εσφαλμένο το δίλημμα να ορίσουμε κάποια από αυτές τις δύο σχέσεις μας ως ανώτερη και κατώτερη. Ο Επίκτητος δεν επιθυμεί να αναδείξει τον κοινωνικό ρόλο του ανθρώπου ως ανώτερο ούτε ισχυρίζεται ότι πρέπει να άρχει της προαιρέσεως. Ο άνθρωπος οφείλει να φέρει σε μια ισορροπία το «εγώ» του με τον κοινωνικό/οικογενειακό του ρόλο. Δεύτερον, αν ήταν αναγκαίο να θέσουμε κάτι ως ανώτερη αξία, αυτή θα ήταν η προαίρεση, καθώς είναι ανεμπόδιστη και είναι απαραίτητη για την κατάκτηση της ευδαιμονίας. Ωστόσο, επειδή ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζει μόνος του παρά μόνο σε κοινωνίες, θα πρέπει να μείνουμε στην πρώτη άποψη και να αντιμετωπίσουμε την προαίρεση και τον κοινωνικό/οικογενειακό ρόλο ενός ατόμου ως ισοδύναμα.

Και ο Stephens (2007, σ. 83) εντοπίζει στο *Έγχειρίδιον* 30 τις πρέπουσες οικογενειακές σχέσεις, τις οποίες ο Επίκτητος τις ανάγει σε κοινωνικές σχέσεις:

Τὰ καθήκοντα ὡς ἐπίπαν ταῖς σχέσεσι παραμετρεῖται. πατήρ ἐστίν ὑπαγορεύεται ἐπιμελεῖσθαι, παραχωρεῖν ἀπάντων, ἀνέχεσθαι

λοιδοροῦντος, παίοντος. 'ἀλλὰ πατήρ κακός ἐστί'. μή τι οὖν πρὸς ἀγαθὸν πατέρα φύσει ᾤκειώθης; ἀλλὰ πρὸς πατέρα. 'ὁ ἀδελφὸς ἀδικεῖ.' τήρει τοιγαροῦν τὴν τάξιν τὴν σεαυτοῦ πρὸς αὐτὸν μηδὲ σκόπει, τί ἐκεῖνος ποιεῖ, ἀλλὰ τί σοὶ ποιήσαντι κατὰ φύσιν ἢ σὴ ἔξει προαίρεσις· σὲ γὰρ ἄλλος οὐ βλάψει, ἂν μὴ σὺ θέλῃς· τότε δὲ ἔση βεβλαμμένος, ὅταν ὑπολάβῃς βλάπτεσθαι. οὕτως οὖν ἀπὸ τοῦ γείτονος, ἀπὸ τοῦ πολίτου, ἀπὸ τοῦ στρατηγοῦ τὸ καθήκον εὐρήσεις, ἔαν τὰς σχέσεις ἐθίζῃ θεωρεῖν.

Ὡς ἐπὶ το πλείστον, τα καθήκοντα υπολογίζονται με βάση τις σχέσεις μας. Ἐχεις ἓναν πατέρα· ἐπιβάλλεται νὰ τον φροντίζεις, νὰ υποχωρεῖς σε ὅλα, νὰ υπομένεις ὅταν σε βρίζει, ὅταν σε χτυπάει. –«Ἀλλὰ εἶναι κακὸς πατέρας». – Μήπως, λοιπόν, ἡ φύση σου ἔδωσε ἓναν καλὸ πατέρα; Ὁχι, ἀπλῶς ἓναν πατέρα. «Ὁ ἀδερφός μου με ἀδικεῖ». –Νὰ κρατᾶς λοιπόν τὴ θέση σου ἀπέναντί του καὶ νὰ μὴν ἐξετάζεις τι κάνει ἐκεῖνος, ἀλλὰ τι θα κάνεις ἐσύ γιὰ νὰ συμφωνήσῃ ἡ βούλησή του με τὴ φύση, γιὰτί, ἀν ἐσύ δὲν το θελήσῃς, δε θα σε βλάψει ἄλλος. Καὶ τότε θα εἶσαι ζημιωμένος, ὅταν θεωρήσῃς ὅτι ζημιώνεσαι. Ἐτσι, λοιπόν, θα βρεῖς τι πρέπει νὰ περιμένεις ἀπὸ τὸ γείτονα, ἀπὸ τὸν πολίτη, ἀπὸ τὸν στρατηγὸ, ἀν συνηθίσῃς νὰ ἐξετάζεις τις σχέσεις σου μαζί τους.

Ὁ κάθε ἄνθρωπος γεννιέται ἔχοντας δεσμούς συγγένειας με ἄλλους ἀνθρώπους, εἴτε αὐτοὶ εἶναι φυσικοὶ εἴτε εἶναι κοινωνικοὶ. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπολύτως ἐλεύθερος νὰ διαλέξῃ τὴ συμπεριφορὰ που θα υιοθετήσῃ ἀπέναντι στους συνανθρώπους του²¹, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλέγξῃ τὴ

²¹ Frede (2007), σσ. 153-154. Ὁ Επίκτητος χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη πρόσωπον περίπου 80 φορές στις Διατριβὰς καὶ αρκετὲς φορές με διαφορετικὴ σημασία. Ἡ λέξη πρόσωπον μπορεῖ νὰ συνδεθῇ με τὴ λατινικὴ λέξη *persona*. Καὶ οἱ δύο λέξεις ἀναφέρονται στὸν ἄνθρωπο. Ὁ Επίκτητος, ὠστόσο, δὲν χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη ἄνθρωπος, ὅπως χρησιμοποιεῖται σήμερα, οὔτε μέσα σε ἓνα φιλοσοφικὸ πλαίσιο. Ὁ Επίκτητος περισσότερο χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη πρόσωπον ὡς «τὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου» (Διατρ. 2.10.7-8) καὶ «ὁ ἄνθρωπος που εἶναι κάποιος» (Διατρ. 1.2.7-14-28-30, 4.3.3). Οἱ ἄνθρωποι με αὐτὰ που κάνουν καὶ σκέφτονται πρέπει πάντα νὰ θυμούνται ποιοὶ εἶναι, τι ἄνθρωποι εἶναι, γιὰ νὰ εἶναι σίγουροι πὼς αὐτὸ που κάνουν τοὺς ἀρμόζει. Γιὰ νὰ τὸ πετύχῃ κάποιος αὐτὸ, πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὸν εαυτό του. Γιὰ παράδειγμα, ἀν εἶσαι πατέρας, τὸ νὰ εἶσαι πατέρας εἶναι μέρος τοῦ ἀνθρώπου που εἶσαι. Ἀλλὰ οἱ πατέρες συχνὰ πράττουν με τέτοια συμπεριφορὰ που μποροῦν νὰ βλάψουν τὸν τρόπο που σκέφτονται τὰ παιδιὰ τους. Ἐτσι, οἱ πράξεις τους μπορεῖ νὰ μὴν ταιριάζουν με αὐτὸ που εἶναι. Ἐπίσης, κάποιος μπορεῖ νὰ θέλῃ νὰ διδάξῃ μαθηματικὰ, νὰ προσπαθήσῃ νὰ εἶναι μαθηματικὸς. Ἀν του λείπουν οἱ στοιχειώδεις γνώσεις, δὲν γνωρίζῃ τι ἄνθρωπος εἶναι. Τὸ πρόσωπον δηλαδὴ «πλάθεται» μέσω των ἀτομικῶν πράξεων καὶ σκέψεων.

συμπεριφορά τους απέναντί του. Η Annas (2007, σ. 141) ερωτάται: «Πώς η δεύτερη σκέψη – αν είσαι αδερφός, βουλευτής κ.ά.- δεν θα έρθει σε σύγκρουση με την πρώτη σκέψη;» Αρχικά το άτομο χρειάζεται να σκέφτεται για τον εαυτό του ως ανθρώπινο ον, που είναι ένα έλλογο ον μεταξύ άλλων, και άρα πρέπει να σκέφτεται την ατομικότητά του. Έπειτα όμως κατευθύνεται να αναλάβει τους κοινωνικούς του ρόλους. Οι σκέψεις, η πρώτη και η δεύτερη που αναφέρει η Annas, αλληλοσυγκρούονται. Για παράδειγμα, όταν ένας γιος είναι ηθικός και αυτάρκης και εκπληρώνει τις προαιρέσεις του, δεν αρκεί μόνο αυτό· υπάρχει, εκτός από το «εγωιστικό» που προκρίνει ο Επίκτητος, και το αλτρουιστικό, σύμφωνα με το οποίο ο γιος θα πρέπει να έχει μια συμπεριφορά κανονιστική, την οποία δεν την ορίζει ο ίδιος. Το άτομο, δηλαδή, είναι ελεύθερο να αποφασίσει για τον εαυτό του, αλλά όταν γίνεται το «κοινωνικό» άτομο, εκεί πρέπει πια να αφήσει το «εγώ» του και να συμμορφωθεί στους κανόνες.

Η Annas (2007, σ. 145) δίνει διαφορετική απάντηση στο ερώτημα που η ίδια θέτει: «Όταν είμαι πολίτης της οικουμένης, το ότι δηλαδή είμαι ένα έλλογο ον μεταξύ πολλών, μου αποκαλύπτει πως, εφόσον ανήκω σε ένα σώμα με κανόνες, είναι σωστό για μένα να σκέφτομαι από αυτήν την άποψη. Αν σκέφτομαι καθημερινά ως πολίτης της οικουμένης, θα με σκέφτομαι απλώς ως ένα έλλογο ον ανάμεσα σε άλλα. Πώς μπορώ να σκέφτομαι και σαν αδερφός, και σα βουλευτής και σα γιος; Πρέπει, άρα, να σκέφτομαι και σαν αυτούς, εφόσον ανήκω σε κάποιο σώμα». Η παραπάνω απάντηση φαίνεται ορθή, αφού ενώνει και τις δύο απόψεις –την καθαρά λογική άποψη και την κοινωνική– και είναι επιπλέον πρακτική. Πολλές ηθικές θεωρίες περιλαμβάνουν αυτές τις δύο απόψεις: η καθημερινότητα, που από τη μία γνωρίζεις πως έχεις κάποιες υποχρεώσεις προς την κοινωνία, ενώ από την άλλη πρέπει να σκέφτεσαι τα συμφέροντα του εαυτού σου, της οικογενείας σου και ότι άλλο μπορεί να σε επηρεάζει.

Μόλις ξεκινήσεις να σκέφτεσαι ως Στωικός, έχεις ξεκινήσει να έχεις ζωή. Τυπικά, έχεις οικογένεια, δουλειά, σχέσεις με τους ανθρώπους. Μερικές δεν τις επιλέγεις και άλλες τις επιλέγεις. Όταν γίνεις στωικός, δεν

χρειάζεται να σκέφτεσαι και να ενεργείς ως γιος, αδερφός, βουλευτής, αλλά κάνεις τα πάντα για να είσαι ο στωικός γιος, αδερφός και βουλευτής. Ζεις τη ζωή σου, αναγκαία, μέσα από ποικίλες όψεις. Ο Επίκτητος ενθαρρύνει να ενεργήσουμε ανάλογα με τους ρόλους μας με τρόπο που εμπνέει η στωική φιλοσοφία και οδηγούνται από αρχές που οδηγούν στην οπτική του οικουμενικού πολίτη. Και όλα αυτά είναι θέμα της προαίρεσως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η σωκρατική επίδραση

Ο Σωκράτης μερίμνησε περισσότερο, όπως τουλάχιστον πληροφορεί ο Ξενοφών στα *Άπομνημονεύματά* του, για τη μελέτη των ανθρώπινων πραγμάτων και σε ερωτήματα σχετικά με την αναγκαιότητα εκδήλωσης ή μη της ανθρώπινης ευλάβειας απέναντι στη θεία φύση του κόσμου. Επιπροσθέτως, δέχεται τη φυσική τελεολογία επηρεάζοντας τη στωική φιλοσοφία, όπως ορθώς παρατηρεί και ο Χωριανόπουλος (2003, σ. 25). Οι Στωικοί είναι πιθανόν να υιοθέτησαν τις απόψεις του Σωκράτη περί λογικότητας στη φύση και τις ανέλυσαν διεξοδικότερα και τις προσάρμοσαν στο γενικότερο φιλοσοφικό τους σύστημα.

Ο Επίκτητος προσέλκυσε το ενδιαφέρον ενός ακροατηρίου κοινό με εκείνο του Σωκράτη: νέοι αριστοκράτες προορισμένοι για τις τέχνες, τα οικονομικά και τα δημόσια αξιώματα. Τα δόγματα του Επίκτητου δεν αφορούσαν όμως την ειρήνη και τον πόλεμο ή οικονομικές καταστάσεις, αλλά την ευτυχία και τη δυστυχία, την επιτυχία και την αποτυχία, τη δουλεία και την ελευθερία· το τελευταίο αυτό θέμα μάλιστα κατέχει ιδιαίτερη θέση στη φιλοσοφία, αφού και ο ίδιος υπήρξε σκλάβος που απελευθερώθηκε. Εξάλλου, κάποιοι μελέτητές δέχονται πως ο Επίκτητος ενδιαφέρθηκε τόσο πολύ για την ελευθερία, επειδή την επιθυμούσε όταν ήταν σκλάβος· πρόκειται όμως περισσότερο για μια «ψυχολογική» ερμηνεία του χαρακτήρα του φιλοσόφου παρά διαπίστωση που συμπεραίνεται εκ των κειμένων.

Κατά τον Επίκτητο ο άνθρωπος είναι ο μόνος υπεύθυνος για τη ζωή του: εκείνος ευθύνεται για τα καλά και τα κακά που του συμβαίνουν. Δεν υπάρχουν θύματα στις ανθρώπινες σχέσεις, ο μόνος θύτης είναι ο *εαυτός*.

Ποιος είναι ο ανώτερος από τον άνθρωπο; «Εσύ», θα απαντούσε ο Επίκτητος, εννοώντας τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά. Αν θα θέλαμε να υπονομεύσουμε τη θεολογία του Επίκτητου, τότε θα ρωτούσαμε: δεν είναι πιο σωστό να υποστηρίζουμε πως ο θεός είναι ανώτερος από τον κάθε άνθρωπο; Όμως, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα της εργασίας και διαπιστώνεται ξανά σε αυτό το σημείο, ο Επίκτητος φαίνεται να δέχτηκε τη θεολογία για να μην προκαλέσει το μίσος των συμπολιτών του. Η τακτική του, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, πως ταιριάζει απόλυτα με εκείνην του Επικούρου. Ο φιλόσοφος του Κήπου δεχόταν την ύπαρξη θεών, αλλά δεν δεχόταν πως οι θεοί ασχολούνται με τις καταστάσεις, είτε είναι ευτυχείς είτε δυστυχείς, των ανθρώπων. Συνεπώς, τι θέση έχουν οι θεοί στο σύστημα του Επικούρου; Καμιά! Λειτουργούν ως πρότυπο ευτυχίας για τους ανθρώπους. Όπως, άλλωστε, συμβαίνει και στον Στωικό φιλόσοφο που μελετάται στην προκειμένη περίπτωση. Η ίδια ερώτηση θα μπορούσε να απευθυνθεί και στον Επίκτητο. Τι θέση έχει ο θεός, αφού δεν βοηθάει τον άνθρωπο, παρά μόνο τον αφήνει να έχει ο ίδιος τον απόλυτο έλεγχο της ζωής του; Η απάντηση και πάλι θα ήταν η ίδια.

τίς γάρ ἐστιν ὁ προτρεπτικός; δύνασθαι καὶ ἐνὶ καὶ πολλοῖς δεῖξαι τὴν μάχην ἐν ἧ κυλίωνται· καὶ ὅτι μᾶλλον πάντων φροντίζουσιν ἢ ὧν θέλουσιν. θέλουσι μὲν γὰρ τὰ πρὸς εὐδαιμονίαν φέροντα, ἀλλαχοῦ δ' αὐτὰ ζητοῦσι. τοῦτο ἵνα γένηται, δεῖ τεθῆναι χίλια βάρη καὶ παρακληθῆναι τοὺς ἀκουσομένους καὶ σὲ ἐν κομφῶ στολίῳ ἢ τριβωναρίῳ ἀναβάντα ἐπὶ πούλβινον διαγράφειν, πῶς Ἀχιλλεὺς ἀπέθανεν; παύσασθε, τοὺς θεοὺς ὑμῖν, καλὰ ὀνόματα καὶ πράγματα καταισχύνοντες, ὅσον ἐφ' ἑαυτοῖς. οὐδὲν προτρεπτικώτερον ἢ ὅταν ὁ λέγων ἐμφαίνῃ τοῖς ἀκούουσιν ὅτι χρείαν αὐτῶν ἔχει. ἢ εἶπέ μοι, τίς ἀκούων ἀναγιγνώσκοντός σου ἢ διαλεγομένου περὶ αὐτοῦ ἠγωνίασεν ἢ ἐπεστράφη· εἰς αὐτὸν ἢ ἐξελθὼν εἶπεν ὅτι 'καλῶς μου ἤψατο ὁ φιλόσοφος'. (Διατρ. 3.23.34-37)

Τι είναι λοιπόν ο προτρεπτικός; Είναι να μπορείς να δείχνεις στους ανθρώπους το ατομικό και το ομαδικό το λάθος στο οποίο κυλιούνται. Και ότι περισσότερο όλα τα φροντίζουν παρά εκείνα που θέλουν. Γιατί θέλουν αυτά που φέρνουν την ευτυχία, αλλού όμως τα

*ψάχνουν. Για να γίνει αυτό, πρέπει χίλια βάρη να τοποθετηθούν και το ακροατήριο να κληθεί και εσύ να φοράς κομψά ρούχα ή χιτώνα να ανέβεις στο βήμα και να περιγράψεις το θάνατο του Αχιλλέα; Σταματήστε, για όνομα των θεών, όσο εξαρτάται από εσάς, να ντροπιάζετε τα όμορφα λόγια και τα έργα. **Τίποτα πιο προτρεπτικό από το να δηλώνει ο ομιλητής στους ακροατές του ότι τους χρειάζεται.** Ή, πες μου ποιος, όταν σε άκουγε να διαβάζεις ή να συζητείς, ανησύχησε για τον εαυτό του ή αντιλήφθηκε την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ή είπε φεύγοντας: «ωραία ασχολήθηκε μαζί μου ο φιλόσοφος».*

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Επίκτητος κάνει λόγο για τον προτρεπτικόν. Η μετάφραση της λέξεως από τα αρχαία ελληνικά καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς ο φιλόσοφος δεν εξηγεί σε κάποιο διασωθέν κείμενό του τι ακριβώς εννοεί με τον προτρεπτικόν. Όπως γίνεται, όμως, κατανοητό πρόκειται για μια θεωρία που στόχο έχει να καταδεικνύει στους ανθρώπους τα λάθη τους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Εκτός όμως από την επισήμανση των εσφαλμένων ανθρώπινων επιλογών, ο προτρεπτικός αναδεικνύει την πραγματική πηγή ευτυχίας, διότι οι άνθρωποι θέλουν όλοι να ευτυχούν, αλλά ψάχνουν να βρουν την ευτυχία σε λανθασμένη κατεύθυνση. Έπειτα, ο Επίκτητος αναφέρεται – πιθανότατα – στους Σοφιστές, με ειρωνική αναφορά στα λαμπερά τους ρούχα, που ερμήνευαν τα ποιητικά κείμενα, καθώς τα χρησιμοποιούσαν ως πηγή γνώσης. Ο Επίκτητος διαφωνεί με την τακτική αυτή και θεωρεί πως τα έργα δεν πρέπει ερμηνεύονται, παρά να προκαλούν τέρψη. Μια άλλη άποψη είναι πως ο Επίκτητος θεωρεί πως τα λογοτεχνικά έργα πρέπει να ερμηνεύονται, αλλά όχι από τους Σοφιστές που το ενδιαφέρον τους για τη λογοτεχνία ήταν χρησιμοθηρικό. Καταλήγει πως ο προτρεπτικός είναι η μέθοδος του λόγου που αναφέρει ξεκάθαρα στο ακροατήριο τι χρειάζεται να επιλέγουν για να κατακτήσουν την ευτυχία και την ελευθερία.

Ο Επίκτητος ίσως δώσει την εντύπωση ότι χαρακτηρίζει ως προτρεπτικό κάθε είδους φιλοσοφία. Για την ακρίβεια, χαρακτηρίζει τη δική του φιλοσοφία. Ο προτρεπτικός στον Επίκτητο ενώνεται με τον έλεγχο.

Είναι μια μορφή που εξετάζει, ανακρίνει και αρνείται. Αυτή η μέθοδος ήταν ουσιαστικά του Σωκράτη. Στην *Απολογία* του Πλάτωνα, ο Σωκράτης μιλάει για τη θεϊκή αποστολή του να εξασκήσει τη φιλοσοφία εξετάζοντας τον εαυτό του και τους άλλους. Έλεγχος είναι ο πλατωνικός όρος για τη μέθοδο του Σωκράτη που υπέβαλε ερωτήσεις στους συνομιλητές του για να εξετάσει τις απόψεις τους περί ηθικών εννοιών. Ο Επίκτητος χρησιμοποιεί δύο σωκρατικές μεθόδους: αρχικά στοχεύει να υπονομεύσει την αυτοπεποίθηση του συνομιλητή του για την ορθότητα της αρχικής του άποψης και δεύτερον, ως μέσο για την επίτευξη του στόχου αυτού, στοχεύει να πάρει τη σύμφωνη γνώμη του συνομιλητή σε μια σειρά προτάσεων που συγκρούονται με την αρχική του άποψη. Κοιτάζοντας στον ορισμό του προτρεπτικού ύφους ο Επίκτητος ουσιαστικά περιγράφει τον σωκρατικό έλεγχο: φανερώνει στους ανθρώπους πως έχουν λανθασμένες αντιλήψεις, και τους φανερώνει ότι δεν γνωρίζουν τι θέλουν. Συνεπώς, ο Στωικός φιλόσοφος ακολουθεί ως ένας δεύτερος «Πλάτων» τα χνάρια του Σωκράτη, διότι θεωρεί πως εκεί βρίσκεται η αλήθεια. Όπως ο Σωκράτης επιχείρησε μέσω της διαλεκτικής να καταδείξει να λάθη των ανθρώπων και έπειτα να «βγάλει» μέσα από τον συνομιλητή του την αλήθεια, έτσι και ο Επίκτητος στοχεύει στον διπλό αυτό σκοπό μέσω του προτρεπτικού.

Οι Στωικοί αρέσκονταν να μελετούν τον Σωκράτη τόσο πολύ που δεν το θεωρούσαν καθόλου υποτιμητικό να χαρακτηρίζονται ως «σωκρατικοί»²². Μεγάλη έμφαση φαίνεται να έδωσαν στην εξής φράση του Σωκράτη:

οὐκ ἔστιν ἀνδρὶ ἀγαθῷ κακὸν οὐδὲν οὔτε ζῶντι οὔτε τελευτήσαντι, οὐδὲ ἀμελεῖται ὑπὸ θεῶν τὰ τούτου πράγματα. (Απολογία 41d)

Δεν υπάρχει κακό που μπορεί να αγγίξει έναν άνδρα καλό μήτε στη ζωή μήτε στο θάνατο, και αυτά που έκαναν οι θεοί δεν τα αμελούν.

Σύμφωνα με το απόσπασμα, μόνος ο ενάρετος άνθρωπος μπορεί να κατακτήσει την ευτυχία· ως ενάρετο οι Στωικοί όριζαν τον άνθρωπο που ζει κοντά στη Φύση του. Οι Στωικοί έκαναν τη ζωή του Σωκράτη παράδειγμα

²² Long (2002), σ. 67-68.

ενάρετης ζωής και ενθουσιάζονταν με την αυτοσυγκράτηση του φιλοσόφου.

Στο Έγχειρίδιον 51 γίνεται φανερή η προτίμηση του Επίκτητου στο χαρακτήρα του Σωκράτη. Μάλιστα, παρακινεί τους οπαδούς του να μιμηθούν τον τρόπο ζωής του Σωκράτη:

Σωκράτης οὕτως ἀπετελέσθη, ἐπὶ πάντων τῶν προσαγομένων αὐτῷ μηδενὶ ἄλλῳ προσέχων ἢ τῷ λόγῳ. σὺ δὲ εἰ καὶ μήπω εἶ Σωκράτης, ὡς Σωκράτης γε εἶναι βουλόμενος ὀφείλεις βιοῦν.

Ο Σωκράτης έτσι έγινε, ότι έγινε, με το να συμβουλεύεται πάντα το λόγο. Και εσύ, αν και δεν είσαι Σωκράτης, να ζεις σαν να θέλεις να γίνεις Σωκράτης.

Το απόσπασμα επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη. Ο Επίκτητος λάτρευε τον Σωκράτη και επιθυμούσε να μιμηθεί τον τρόπο ζωής του. Παρατηρούμε πως στο ίδιο απόσπασμα ο Επίκτητος αναφέρεται στον λόγο και την εμπιστοσύνη που του έδειξε ο Σωκράτης. Η Λογική, όπως αποδείχθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο και για τον Επίκτητο.

Στις Διατριβάς 4.1.169 ο Επίκτητος αναγνωρίζει την υστεροφημία του Σωκράτη και δέχεται πως η επίδρασή του στους ανθρώπους είναι μεγαλύτερη τώρα που είναι νεκρός παρά ενόσω ήταν ζωντανός. Μια ερμηνεία που θα μπορούσε να δοθεί για αυτό το φαινόμενο είναι πως ο Σωκράτης ήταν ένας σωστός άνθρωπος που έζησε τη λάθος εποχή:

καὶ νῦν Σωκράτους ἀποθανόντος οὐθὲν ἦττον ἢ καὶ πλεῖον ὠφέλιμος ἐστὶν ἀνθρώποις ἢ μνήμη<η> ὧν ἔτι ζῶν ἔπραξεν ἢ εἶπεν.

Τώρα που ο Σωκράτης έχει πεθάνει, η μνήμη του τι έκανε και του τι είπε όσο ζούσε δεν είναι λιγότερο ωφέλιμη για τον άνθρωπο, ή μάλλον είναι περισσότερο έτσι.

Και στις Διατριβάς 1.26.17-18 ο Επίκτητος επικαλείται και πάλι τον Σωκράτη ζητώντας από τους οπαδούς του να μην καθησυχάζουν ποτέ στη ζωή τους:

ἀλλ' ἐν μὲν θεωρία ῥάδιον ἐξελέγξαι τὸν οὐκ εἰδότα, ἐν δὲ τοῖς κατὰ τὸν βίον οὔτε παρέχει ἑαυτὸν τις ἐλέγχῳ τὸν τ' ἐξελέγξαντα μισοῦμεν. ὁ δὲ Σωκράτης ἔλεγεν ἀνεξέταστον βίον μὴ ζῆν.

ἀλλὰ στη θεωρία εἶναι εὐκόλο να ελέγξεις τον αδαή, ἀλλὰ στην πρακτική της ζωῆς κανείς δεν δίνει τον εαυτό του στον ἔλεγχο και μισούμε ὅποιον μας βάζει σε αυτήν τη διαδικασία. Ο δε Σωκράτης ὁμως συνήθιζε να λέει να μη ζούμε τη ζωή μας χωρίς εξετάσεις.

Ο Επίκτητος, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τα παραπάνω αποσπάσματα, θεωρούσε τον Σωκράτη ως τον κύριο εκπρόσωπο του ελεγκτικού ὕφους. Ο Σωκράτης για τον Επίκτητο πρέπει να βρίσκεται πάντοτε παρών στον νου του κάθε ἀνθρώπου· ο Σωκράτης πολύ περισσότερο εἶναι ὅπως ἦταν ο Επίκουρος για τους δικούς του οπαδούς, οι οποίοι μετὰ το θάνατο του φιλοσόφου προέτρεπαν «να κάνεις τα πάντα σαν να σε βλέπει ο Επίκουρος». Οι οπαδοί του Επίκτητου ἔπρεπε να ενεργούν ὅπως και οι οπαδοί του Επικούρου, «σαν να τους βλέπει ο Σωκράτης».

Ο διάλογος στον οποίο μελετᾶ περισσότερο ο Επίκτητος τον Σωκράτη εἶναι ο *Γοργίας*, καθὼς φαίνεται να παρεμβάλλει αρκετές φράσεις του διαλόγου στη φιλοσοφία του, μερικές εκ των οποίων εἶναι²³:

[Α] Τίποτα δεν εἶναι χειρότερο ἀπὸ τις λανθασμένες ἀντιλήψεις περὶ καλοῦ και δικαιοσύνης (458a, Επίκτητος, *Διατρ.* 1.11.11)

[Β] εἶναι χειρότερο να κάνεις λάθος ἀπὸ το να υποφέρεις για λάθος λόγο (474c, Επίκτητος, *Διατρ.* 4.1.122-123)

[Γ] στο παράδειγμα του παραβάτη, ο τύραννος ἔχει τη λιγότερη δύναμη και ελευθερία (466b-e, Επίκτητος, *Διατρ.* 4.1.51-53)

[Δ] κάθε πράξη παρακινεῖται ἀπὸ την ἐπιθυμία για καλό (468b, Επίκτητος, *Διατρ.* 1.18.1-2, 3.3.2-4)

[Ε] κανείς δεν κυνηγᾶ ἢ ἐπιθυμεί ὅτι εἶναι κακό, ξέροντας ἢ σκεπτόμενος πως ὅτι κάνει ἢ σκέφτεται εἶναι κακό. (468d, Επίκτητος, *Διατρ.* 2.26.1-2)

²³ Long (2002), σ. 71.

[ΣΤ] ο παραβάτης δεν κάνει αυτό που θέλει, αλλά κάνει αυτό που λανθασμένα φαίνεται σωστό σε αυτόν (468, Επίκτητος, Διατρ. 4.1.3)

[Ζ] Ασθένειες της ψυχής αφήνουν αποτυπώματα (525a, Επίκτητος, Διατρ. 2.18.11).

Η άποψη ότι ο Σωκράτης θεωρείται ο καλύτερος δάσκαλος του ελεγκτικού και προτρεπτικού ύφους διαπιστώνεται ακόμα περισσότερο από το παρακάτω απόσπασμα:

Πᾶν ἁμάρτημα μάχην περιέχει. ἐπεὶ γὰρ ὁ ἁμαρτάνων οὐ θέλει ἁμαρτάνειν, ἀλλὰ κατορθῶσαι, δῆλον ὅτι ὁ μὲν θέλει οὐ ποιεῖ. τί γὰρ ὁ κλέπτης θέλει προᾶξαι; τὸ αὐτῷ συμφέρον. οὐκ οὖν, εἰ ἀσύμφορόν ἐστιν αὐτῷ τὸ κλέπτειν, ὁ μὲν θέλει ποιεῖ. πᾶσα δὲ ψυχὴ λογικὴ φύσει διαβέβληται πρὸς μάχην· καὶ μέχρι μὲν ἂν μὴ παρακολουθῇ τούτῳ, ὅτι ἐν μάχῃ ἐστίν, οὐδὲν κωλύεται τὰ μαχόμενα ποιεῖν· παρακολουθήσαντα δὲ πολλὴ ἀνάγκη ἀποστήναι τῆς μάχης καὶ φυγεῖν οὕτως ὡς καὶ ἀπὸ τοῦ ψεύδους ἀνανεῦσαι πικρὰ ἀνάγκη τῷ αἰσθανομένῳ, ὅτι ψευδὸς ἐστίν· μέχρι δὲ τοῦτο μὴ φαντάζεται, ὡς ἀληθεῖ ἐπινεύει αὐτῷ. δεινὸς οὖν ἐν λόγῳ, ὁ δ' αὐτὸς καὶ προτρεπτικὸς καὶ ἐλεγκτικὸς οὗτος ὁ δυνάμενος ἐκάστῳ παραδειξάει τὴν <μάχην>, καθ' ἣν ἁμαρτάνει, καὶ σαφῶς παραστήσαι, πῶς ὁ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ. ἂν γὰρ τοῦτο δείξῃ τις, αὐτὸς ἀφ' αὐτοῦ ἀναποχωρήσει. μέχρι δὲ μὴ δεικνύης, μὴ θαύμαζε, εἰ ἐπιμένει κατορθώματος γὰρ φαντασίαν λαμβάνων ποιεῖ αὐτό. διὰ τοῦτο καὶ Σωκράτης ταύτῃ τῇ δυνάμει πεποιθὼς ἔλεγεν ὅτι 'ἐγὼ ἄλλον μὲν οὐδένα εἶωθα παρέχειν μάρτυρα ὧν λέγω, ἀρκουμαι δ' αἰεὶ τῷ προσδιαλεγομένῳ καὶ ἐκεῖνον ἐπιψηφίζω καὶ καλῷ μάρτυρα καὶ εἰς ὧν οὗτος ἀρκεῖ μοι ἀντὶ πάντων'. ἦδει γὰρ, ὑπὸ τίνος λογικὴ ψυχὴ κινεῖται †, ζυγῷ ἐπιρρέψει, ἂν τε θέλης ἂν τε μὴ. λογικῷ ἡγεμονικῷ δεῖξον μάχην καὶ ἀποστήσεται· ἂν δὲ μὴ δεικνύης, αὐτὸς σαυτῷ μᾶλλον ἐγκάλει ἢ τῷ μὴ πειθομένῳ. (Διατρ. 2.26)

Κάθε λάθος περιέχει μια αντίφαση. Γιατί, αν αυτός που κάνει λάθη, δε θέλει να σφάλει, αλλά να πετυχαίνει, είναι ολοφάνερο ότι δεν κάνει αυτό που θέλει. Γιατί, τι θέλει να πετύχει ο κλέφτης; Το δικό του συμφέρον. Λοιπόν, αν η κλοπή είναι ασύμφορη για εκείνον, δεν κάνει αυτό που θέλει. Κάθε λογική ψυχή, τώρα, διαβάλλεται, σύμφωνα με τη φύση, από την αντίφαση. Και όσο ο άνθρωπος δεν καταλαβαίνει ότι βρίσκεται σε αντίφαση, τίποτα δεν τον εμποδίζει να κάνει

αντιφατικά πράγματα. Όταν, όμως, το καταλάβει, οφείλει αναγκαστικά να εγκαταλείψει την αντίφαση και να την αποφύγει, όπως ακριβώς μία σκληρή ανάγκη υποχρεώνει κάποιον να απορρίψει το ψέμα, όταν αντιληφθεί ότι είναι ψέμα. Όσο όμως το ψέμα δεν φανερώνεται, συγκατανεύει σ' αυτό σα να είναι αλήθεια. Αυτός λοιπόν, που μπορεί να δείξει σε κάθε άνθρωπο την αντίφαση, εξαιτίας της οποίας κάνει λάθη, και να του παρουσιάσει με σαφήνεια πως δεν κάνει αυτό που θέλει, και κάνει αυτό που δε θέλει, είναι δεινός στο λόγο, και μπορεί ο ίδιος να ενθαρρύνει και να ελέγχει. Γιατί, αν κάποιος αποδείξει σε κάποιον αυτό το πράγμα, εκείνος μόνος του θα εγκαταλείψει αυτό που κάνει. Όσο, όμως, εσύ δεν το υποδεικνύεις, μην απορείς αν επιμένει στο λάθος του. Και αυτό το κάνει, γιατί έχει μια εντύπωση ότι κάνει το σωστό. Γι' αυτό και ο Σωκράτης, επειδή εμπιστεύτηκε αυτή τη δύναμη, έλεγε «εγώ δε συνηθίζω να παρουσιάζω κανέναν άλλον μάρτυρα γι' αυτά που λέω, και αρκούμαι πάντα σε αυτά που λέει ο συνομιλητής μου, και στηρίζομαι στην ψήφο του και τον καλώ για μάρτυρα, και αν ακόμη αυτός είναι ένας, εμένα μου αρκεί αυτός στη θέση όλων». Γιατί ο Σωκράτης ήξερε τι είναι αυτό που κινεί τη λογική ψυχή, και ότι αυτή θα κλίνει όπως η ζυγαριά, είτε το θέλεις είτε όχι. Δείξε την αντίφαση στο λογικό και κυρίαρχο μέρος της ψυχής, και αυτό θα σταθεί μακριά. Αν, όμως, δεν τη δείχνεις, κατηγορήσε μάλλον τον εαυτό σου και όχι εκείνον που δεν πείθεται.

Ο Στωικός φιλόσοφος παρουσιάζει για ακόμη μία φορά την πλάνη των ανθρώπων και την επιμονή τους στις εσφαλμένες επιλογές τους. Ο άνθρωπος παρόλο που έχει νου και λογική χρειάζεται έναν καθοδηγητή του προτρεπικού λόγου για να τον μεταπείσει και να τον επαναφέρει στη Φύση του. Ο φιλόσοφος έχει την ηθική –αλλού ο Επίκτητος είπε και τη θρησκευτική– υποχρέωση να μεσολαβήσει και να καθοδηγήσει τον άνθρωπο. Ο Σωκράτης ανέλαβε αυτόν τον ρόλο και μάλιστα με τεράστια επιτυχία.

Ο Επίκτητος προτείνει περίπου το ίδιο με τον Σωκράτη (1.9.10-11). δηλαδή οι μαθητές τους παροτρύνονται να αποκαλύψουν την ταυτότητά τους μέσω του νου/Λογικής και ερχόμενοι σε επαφή με το θεό. Ο Επίκτητος δέχεται το στωικό δόγμα, αλλά απηχεί αρκετά τις σωκρατικές θεωρίες.

Ακόμη, όσον αφορά στη θεολογία των δύο φιλοσόφων, ο *δαίμων*²⁴ θεωρείται λίγο ως πολύ το υποσυνείδητο. Αυτό που ο Επίκτητος επιλέγει να υιοθετήσει στη φιλοσοφία του από τον Σωκράτη είναι η υπακοή στον θεό και η τόσο στενή συσχέτιση του ανθρώπου με τον θεό (2.14.13), όπως επίσης και η διάκριση του σώματος από το νου και τα σχετικά περί αυτονομίας και ακεραιότητας. Ο Σωκράτης ήταν γνωστός για το *δαιμόνιον* που έκρουβε μέσα του, το οποίο δεν είναι τίποτα άλλο από το «θεϊκό μερίδιο», για το οποίο κάνει λόγο ο Επίκτητος, δηλαδή τον νου.

Ο Adolf Bonhoffer (1890, σ. 83) προσφέρει τις εξής ετυμολογίες για τον δαίμονα:

A) είναι ο μεσάζων ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους,

B) είναι τα πνεύματα που καθοδηγούν τον κάθε άνθρωπο,

Γ) είναι ο ατομικός κλήρος για τον άνθρωπο, όπως ορίστηκε από την Πρόνοια και την Μοίρα²⁵, και

Δ) δηλώνει το θεϊκό μερίδιο της ανθρώπινης ύπαρξης, συνήθως το έλλογο μέρος, που εκλαμβάνεται και ερμηνεύεται ως μέρος από τον ίδιο τον θεό ή ως μια εσωτερική θεότητα.

Ο Rutherford (1989, σ. 215) προσθέτει σε αυτά:

E) *δαίμων* είναι το κακό πνεύμα, και

Στ) *δαίμων αγαθός* σημαίνει καλή τύχη.

Αυτοί οι 6 τύποι μπορούν να συνοψιστούν ως εσωτερικοί και εξωτερικοί δαίμονες. Οι εξωτερικοί δαίμονες συγκεντρώνονται σε έναν τύπο: A, B, E. Ο Dyson (2009, σ. 236) προσθέτει πως συμπεριλαμβάνονται και οι *δαίμονες* που ορίζονται από τη Μοίρα και την Τύχη, δηλαδή οι τύποι Γ και

²⁴ Dyson (2009), σ. 235.

²⁵ Bobzien (2004), σ. 45. Η Μοίρα για τη Στοά εξισώνεται με τον θεό ή τον Δία, ο οποίος είναι η Πρόνοια, και άρα η Μοίρα είναι Πρόνοια, όπως είναι και φύση και ό,τι εμπεριέχεται σε αυτήν. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η Μοίρα είναι όλα. Επιπλέον σχετίζεται με το λόγο και την *βούλησιν* του Δία. Αυτό είναι το παραδοσιακό στωικό δόγμα για τη Μοίρα.

Στ. Ο εσωτερικός δαίμονας είναι ο τύπος Δ, και ορίζεται ως ένα κομμάτι ή καθολική αλήθεια.

Σε ποια κατηγορία θα έπρεπε να εντάξουμε τον δαίμονα του Επίκτητου, όπως αυτός παρουσιάζεται στις *Διατριβάς* (1.14.11-14); Η προφανής απάντηση είναι να χαρακτηρίσουμε τον δαίμονα του Επίκτητου ως «κηδεμονικό», αφού τον χαρακτηρίζει ως φύλακα και επίτροπο (=βοηθό). Το κοινό του Επίκτητου θα ήταν οικείο με τέτοιους όρους. Ο Διογένης Λαέρτιος (7.151) γράφει για τους Στωικούς:

Φασί δ' εἶναι καί τινας δαίμονας ἀνθρώπων συμπάθειαν ἔχοντας, ἐπόπτας τῶν ἀνθρωπείων πραγμάτων· καί ἤρωας τὰς ὑπολελειμμένας τῶν σπουδαίων ψυχάς.

Αυτοί οι καλοί δαίμονες προϋποθέτουν και την ύπαρξη κακών πνευμάτων. Ο Επίκτητος υποστήριξε πως ο κόσμος είναι γεμάτος από δαίμονας (*Διατρ.* 3.13.15) και κάνει λόγο δύο φορές για κακά πνεύματα.

Όμως το πραγματικό νόημα του Επίκτητου στις *Διατριβάς* 1.14.11-14 μπορεί και να μην είναι τόσο απλό. Η έννοια του δαίμονος δεν πρέπει να ερμηνευθεί με περιορισμούς· αντιθέτως πρόκειται για έννοια με πολλές σημασίες. Στον Σενέκα και στον Μάρκο Αυρήλιο υπάρχουν ξεκάθαρα παραδείγματα που δέχονται την ύπαρξη ενός δαίμονα στον κάθε άνθρωπο. Για παράδειγμα, ο Σενέκας γράφει στις *Επιστολές* (41.1) «Ο Θεός είναι κοντά σου, είναι μαζί σου, είναι μέσα σου. Αυτό εννοώ, Λουκίλιε: ένα άγιο πνεύμα (*sacer spiritus*) εμφωλεύει μέσα μας, ένα πνεύμα που καθοδηγεί τις καλές και κακές πράξεις μας, και είναι ο φύλακάς μας (*custos*)».

Ο Σενέκας φαίνεται να απηχεί το στωικό δόγμα για έναν εσωτερικό θεό. Αλλού γράφει στον Λουκίλιο (*Επιστολές* 110.1): «άφησε προς το παρόν την άποψη ότι σε μερικούς ανθρώπους κατοικεί ένας θεός ως ένα είδος παιδαγωγού. Ένας θεός κατώτερης κλάσης. Όσο δεν ασχολείσαι με αυτή τη γνώμη, θα σου θυμίσω πως οι πρόγονοί μας, που ακολούθησαν αυτό το δόγμα, έγιναν Στωικοί, διότι έβαλαν μια ιδιοφνία στον καθένα από εμάς».

Ο Επίκτητος (Διατρ. 1.14.11-14) μπορεί να αναφέρεται συνεπώς στον νου του κάθε ανθρώπου. Η ταύτιση του δαίμονος με τον έναν και πραγματικό εαυτό μας ξεκαθαρίζεται από τις επόμενες παραγράφους του Επίκτητου:

τούτω τῷ θεῷ ἔδει καὶ ὑμᾶς ὀμνύειν ὄρκον, οἷον οἱ στρατιῶται τῷ Καίσαρι. ἀλλ' ἐκεῖνοι μὲν τὴν μισθοφορίαν λαμβάνοντες ὀμνύουσιν πάντων προτιμήσειν τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν, ὑμεῖς δὲ † δε τοσούτων καὶ τηλικούτων ἠξιωμένοι οὐκ ὀμόσετε ἢ ὀμόσαντες οὐκ ἐμμενεῖτε; καὶ τί ὀμόσετε; μὴ ἀπ<ε>ιθήσειν μηδέποτε μηδ' ἐγκαλέσειν μηδὲ μέμψεσθαί τινα τῶν ὑπ' ἐκείνου δεδομένων μηδ' ἄκοντες ποιήσειν τι ἢ πείσεσθαι τῶν ἀναγκαίων. ὅμοιός γε ὄρκος οὗτος ἐκείνῳ; ἐκεῖ μὲν ὀμνύουσιν αὐτοῦ μὴ προτιμήσειν ἕτερον, **ἐνταῦθα δ' αὐτοὺς ἀπάντων.** (Διατρ. 1.14.15-17)

*Πρέπει να ορκίζεστε στο θεό-Δία όπως οι στρατιώτες ορκίζονται στον Καίσαρα. Γιατί προκειμένου να λάβουν την πληρωμή τους, ορκίζονται πως θα επαγρυπνούν για την ασφάλεια του Καίσαρα κυρίως. Εσεῖς λοιπόν δεν θα ορκίζεστε στο θεό, που έχει δεχθεί τέτοιες και τόσες πολλές χάρες, ή αν έχετε ορκιστεί, δεν κρατήσετε το λόγο σας; Και τι πρέπει να ορκιστείτε; Ποτέ να μην ανυπακούετε, ποτέ να μην κατηγορείτε, να μη βρίσκετε κανένα λάθος σε κάτι το θεϊκό, ποτέ να μην κάνετε ή υπομείνετε άθελα κάτι το οποίο είναι αναπόφευκτο. Είναι αυτός ο όρκος όπως ο προηγούμενος; Στην πρώτη περίπτωση οι άνθρωποι ορκίζονται να τιμούν μόνο τον Καίσαρα, **αλλά εμείς ορκιζόμαστε να τιμούμε τους εαυτούς μας πάνω από οτιδήποτε άλλο.***

Στο παραπάνω απόσπασμα γίνεται πιο φανερή η άποψη του Επίκτητου που θέλει τον εαυτό του κάθε ανθρώπου να είναι και ο μοναδικός κυρίαρχος. Συγκρίνει τους απλούς ανθρώπους με τους στρατιώτες του Καίσαρα. Οι δεύτεροι ορκίζονται να προστατεύουν έναν άλλον άνθρωπο προκειμένου να λάβουν και κάποιο χρηματικό ποσό για τις υπηρεσίες τους. Οι πρώτοι δεν πρέπει να ορκίζονται και να τηρούν τον όρκο ακόμα περισσότερο όταν ορκίζονται στον θεό; Μάλιστα, ο Επίκτητος πάλι συνδέει άμεσα -ίσως πιο έντονα από κάθε άλλη φορά- το θεό με τον άνθρωπο: «ἐνταῦθα δ' αὐτοὺς ἀπάντων». Ο Στωικός φιλόσοφος δέχεται

πως όταν ορκιζόμαστε στο θεό, ορκιζόμαστε στον εαυτόν μας. Συνεπώς, πάλι προκύπτουν ερωτήματα για το κατά πόσο κοντά στη θεολογία της εποχής του βρίσκεται ο Επίκτητος. Πόσο, όμως, ταραχή θα προκαλούσε εάν υποστήριζε πως οι θεοί είναι μια ψευδαίσθηση, και υπάρχει μόνο ο άνθρωπος; Ο φιλόσοφος αναγκάζεται –πιθανώς– να ακολουθήσει τις θρησκευτικές δοξασίες της εποχής του.

Ο Dyson (2009, σ. 238), συμφωνώντας με την παραπάνω ερμηνεία, αναφέρει πως στη στωική θεολογία ο λόγος του κάθε ανθρώπου είναι κυριολεκτικά ένα κομμάτι από τον θεϊκό νου του Δία. Όταν λοιπόν ορκιζόμαστε στο θεό, ορκιζόμαστε στους εαυτούς μας. Αυτό, εξάλλου, συμβουλεύει ο Επίκτητος.

Αλλού ο Επίκτητος αναφέρει (Διατρ. 2.8.11-13·21-23):

σὺ ἀπόσπασμα εἶ τοῦ θεοῦ· ἔχεις τι ἐν σεαυτῷ μέρος ἐκείνου. τί οὖν ἀγνοεῖς σου τὴν συγγένειαν; οὐκ οἶδας ὅτι θεὸν τρέφεις, θεὸν γυμνάζεις; θεὸν περιφέρεις, τάλας, καὶ ἀγνοεῖς. δοκεῖς με λέγειν ἀργυροῦν τινα ἢ χρυσοῦν ἔξωθεν; ἐν σαυτῷ φέρεις αὐτὸν καὶ μολύνων οὐκ αἰσθάνη ἀκαθάρτοις μὲν διανοήμασι, ῥυπαραῖς δὲ πράξεσι. ὅτι οὐ μόνον σε κατεσκεύασεν, ἀλλὰ καὶ σοὶ μόνῳ ἐπίστευσεν καὶ παρακατέθετο, οὐδὲ τούτου μεμνήση, ἀλλὰ καὶ καταισχυνεῖς τὴν ἐπιτροπήν; παραδέδωκέ σοι σεαυτὸν καὶ λέγει 'οὐκ εἶχον ἄλλον πιστότερόν σου· τοῦτόν μοι φύλασσε τοιοῦτον οἶος πέφυκεν, αἰδήμονα, πιστόν, ὑψηλόν, ἀκατάπληκτον, ἀπαθῆ, ἀτάραχον'.

Για άλλη μια φορά ο Επίκτητος αναφέρει πως ο άνθρωπος είναι «κομμάτι» του θεού, καθώς ο νους του είναι ένα μερίδιο θεϊκό. Αναλαμβάνοντας τον ρόλο του φιλοσόφου και μέσω του προτρεπτικού λόγου, ο Επίκτητος θέλει να φανερώσει στους οπαδούς την πλάνη στην οποία βρίσκονται: αγνοούν πως κρύβουν έναν θεό μέσα τους. Πιστός πάλι στον προτρεπτικό, ο Επίκτητος, συμβουλεύει τους οπαδούς τι είναι χρήσιμο να κάνουν προκειμένου να συμπεριφέρονται ορθά στον εσωτερικό θεό και συνεπώς στον εξωτερικό θεό. Μια κακή συμπεριφορά στον εαυτό μας, που μπορεί να

προκύψει με τις λανθασμένες επιλογές, είναι και κακή συμπεριφορά απέναντι στον θεό.

Σε αυτά το αποσπάσματα εμφανίζονται τρία βασικά σημεία: 1) η ιδέα του εσωτερικού δαίμονα, 2) η ιδέα ότι ο άνθρωπος έχει συγγένεια με τον θεό λόγω του νου και της λογικής, και 3) η παρότρυνση για τη διαφύλαξη του ίδιου του ατόμου. Το να προσέχουμε τον εαυτό μας και να τον φροντίζουμε είναι το χρέος μας απέναντι στο Δία²⁶.

Ο Χρύσιππος ταύτισε τον δαίμονα με την ψυχή. Ο Επίκτητος δεν έχει κάτι τέτοιο κατά νου. Αναφέρεται στον δαίμονα ως φύλακα και επίτροπο-βοηθό, και φαίνεται να τον ξεχωρίζει έτσι από τον εαυτό. Αναφέρεται σε αυτόν ως κάτι εξωτερικό και ξέχωρο. Επίσης αναφέρει πως ο δαίμων ποτέ δεν σφάλλει, κάτι που είναι χαρακτηριστικό της καθαρά λογικής ουσίας και της τελειότητας, και ο άνθρωπος δεν είναι τέλειος. Ο Σενέκας φαίνεται να υποστήριξε προγενέστερα αυτό που ήθελε να πει ο Επίκτητος, αφού δέχεται και αυτός τον Δαίμονα ως θεϊκό μέρος που κατοικεί στον άνθρωπο. Ταύτισε τον δαίμονα με το λόγο έχον μέρος της ψυχής, που το ταύτισε με το θεϊκό κομμάτι του ανθρώπου. Ο Χρύσιππος²⁷ από την άλλη ταυτίζει τον δαίμονα

²⁶ Dyson (2009), σ. 239. Ο μελετητής εντοπίζει τον δαίμονα με παραπλήσια σημασία και στον *Τίμαιο* (90a-c) του Πλάτωνα: «τὸ δὲ δὴ περὶ τοῦ κυριωτάτου παρ' ἡμῶν ψυχῆς εἶδους διανοεῖσθαι δεῖ τῆδε, ὡς ἄρα αὐτὸ δαίμονα θεὸς ἐκάστῳ δέδωκεν, πρὸς δὲ τὴν ἐν οὐρανῶ συγγένειαν ἀπὸ γῆς ἡμᾶς αἴρειν ὡς ὄντας φυτὸν οὐκ ἔγγειον ἀλλὰ οὐράνιον, ὀρθότατα λέγοντες· τῶ μὲν οὖν περὶ τὰς ἐπιθυμίας ἢ περὶ φιλονικίας τετευτακότε καὶ ταῦτα διαπονοῦντι σφόδρα πάντα τὰ δόγματα ἀνάγκη θνητὰ ἐγγεγονέναι, καὶ παντάπασιν καθ' ὅσον μάλιστα δυνατὸν θνητῶ γίγνεσθαι, τούτου μηδὲ μικρὸν ἐλλείπειν, ἅτε τὸ τοιοῦτον ηὐξηκότι· τῶ δὲ περὶ φιλομαθίαν καὶ περὶ τὰς ἀληθεῖς φρονήσεις ἐσπουδακότε καὶ ταῦτα μάλιστα τῶν αὐτοῦ γεγυμνασμένῳ φρονεῖν μὲν ἀθάνατα καὶ θεῖα, ἄνπερ ἀληθείας ἐφάπτηται, πᾶσα ἀνάγκη που, καθ' ὅσον δ' αὖ μετασχεῖν ἀνθρωπίνῃ φύσει ἀθανασίας ἐνδέχεται, τούτου μηδὲν μέρος ἀπολείπειν, ἅτε δὲ αἰεὶ θεραπεύοντα τὸ θεῖον ἔχοντά τε αὐτὸν εὖ κεκοσμημένον τὸν δαίμονα σύννοικον ἑαυτῶ, διαφερόντως εὐδαίμονα εἶναι». Ο Dyson καταλήγει να υιοθετήσει την άποψη του Long πως ο δαίμων του Επίκτητο πρέπει να ερμηνευθεί ως «κανονιστικός εαυτός» («normative self»).

²⁷ Hershbell (1993), σ. 142. Ο Επίκτητος δεν καταλάβαινε και πολύ τον Χρύσιππο, όπως αναφέρει και στο 2.17.34. Ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει επίσης πως ο Επίκτητος στις *Διατριβάς* του δεν εμφανίζει κάποια σημαντική διαφοροποίηση από τον Χρύσιππο, ενώ σε άλλο σημείο της μελέτης του είχε υποστηρίζει το αντίθετο.

με όλη την ψυχή, ασχέτως των τελειοτήτων και των ατελειών της. Η ψυχή είναι έτσι θεϊκή στην καταγωγή της.

Ο Χωριανόπουλος (2003, σ. 36-37) αναφέρει πως ο Σωκράτης απομονώνει μία σταθερή ηθική αρχή που υπερισχύει όλων των άλλων και έπειτα εφαρμόζει αυτήν στα δικά του ξεχωριστά περιστατικά. Σε αυτό το σημείο η σωκρατική θεωρία ταυτίζεται με εκείνη των Στωικών. Ο Επίκτητος σκιαγραφεί αυτή την ηθική συμπεριφορά μελετώντας τις σωκρατικές ενέργειες στον *Κρίτων* (Διατρ. 4.1.159-69). Στόχος του Επίκτητου είναι να αποδείξει την ελευθερία του Σωκράτη και εμμέσως να παροτρύνει τους οπαδούς του σε παρόμοιο τρόπο ζωής: ο Σωκράτης λειτουργεί ως πρότυπο ελευθερίας. Ένας δεύτερος στόχος του Επίκτητου είναι να αναδείξει την πίστη στη δικαιοσύνη, στην κατανόηση και στην αποδοχή της λογικής τάξης του Δία ως προϋποθέσεις για την κατάκτηση της ελευθερίας, αφού οι σωκρατικές ηθικές αρχές συμφωνούν με τη θεϊκή εντολή.

Καταλήγοντας, γίνεται κατανοητό πως ο Σωκράτης επηρέασε βαθύτατα τον Επίκτητο σε πολλά θέματα του φιλοσοφικού του συστήματος. Η προσοχή και το βάρος που δίνει στον Σωκράτη δηλώνει την προσπάθειά του να επιστρέψει τη Στοά στον πρωταρχικό της σκοπό με τον επαναπροσδιορισμό των στόχων και των αξιών για τους ανθρώπους. Η φιλοσοφία του Επίκτητου, όπως και του Σωκράτη, μπορεί να χαρακτηριστεί ως «η τέχνη της ζωής»²⁸ (Διατρ. 1.15.2), διότι και οι δύο φιλόσοφοι προσπάθησαν να απελευθερώσουν τον άνθρωπο, να τον οδηγήσουν έξω από το σπήλαιο της ψευδαίσθησης και να τον φέρουν στη θέση να αντικρίσει τον πραγματικό ήλιο, εκείνον που δεν επιδέχεται αμφισβητήσεως και να νιώσουν πραγματικά ελεύθεροι.

²⁸ Stockdale (1993), σ. 3. Ο Επίκτητος μιλάει στο *σήμερα*, τα νοήματά του είναι διαχρονικά. Οι Στωικοί είχαν μια τρόπον τινά μονοθεϊστική, φυσική θρησκεία και θεωρήθηκαν ως πρόδρομοι της Χριστιανικής σκέψεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Το ζήτημα της ελευθερίας

Το θέμα της ελευθερίας είναι το βασικότερο δόγμα²⁹ και ο πυρήνας της αντίληψης της στωικής φιλοσοφίας του Επίκτητου. Η ελευθερία του Επίκτητου συνταιριάζει με τη θεολογία και δεν αφορά την πολιτική ή κοινωνική ελευθερία, όσο την ουσιαστική ελευθερία της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο Chester (1949, σ. 29) υποστηρίζει άκριτα και χωρίς ιδιαίτερα επιχειρήματα πως ο Επίκτητος τάσσεται κατά των τυράννων και για αυτό έχει δώσει όλο το βάρος της φιλοσοφίας του στην προσωπική ελευθερία του καθενός. Η Kamtekar (1993, σ. 338) αναφέρει πως οι όροι *ελεύθερος* και *ελευθερία* ήταν κυρίως πολιτικοί. Στο επίπεδο της πόλεως, ως ελευθερία εννοούσε την απουσία της τυραννίας. Στο επίπεδο της σχέσης της πόλης με άλλους, αλλά και στο ατομικό επίπεδο, εννοούσε το αντίθετο της δουλείας. Σε αυτές τις πολιτικές χρήσεις, η ελευθερία αντιτίθεται στην εξάρτηση από κάποιον. Είναι η αντίθεση ανάμεσα στην ετερονομία και στην αυτονομία. Οι φιλόσοφοι γρήγορα μετέτρεψαν αυτούς τους πολιτικούς όρους σε συμβολισμούς για την ελευθερία και τη δουλεία και την τυραννία. Στην Ηθική Φιλοσοφία οι όροι *ελευθερία* και *ελεύθερος* αποκτούν και ψυχολογικό βάρος: προκειμένου να γίνεις *ελεύθερος*, δεν πρέπει να είσαι αιχμάλωτος των παθών σου ή αιχμάλωτος των υλικών αγαθών.

Η ελευθερία του Επίκτητου είναι κατά βάση ψυχολογική και ηθική, δηλαδή είναι η ελευθερία από τις καταπιέσεις εξωτερικών παραγόντων και συναισθηματικών αντιδράσεων. Η φύση δεν έχει προικίσει τον άνθρωπο να αισθάνεται δυστυχία, αυτή δημιουργείται από εξωτερικά ερεθίσματα που

²⁹ Xenakis (1969), σ. 15. Ο Επίκτητος υμνεί πολύ την ελευθερία: η ελευθερία, λέει, είναι το ύψιστο αγαθό (4.1.52). η Ελευθερία γενικώς συνδέεται με την ειρήνη και την απελευθέρωση του ανθρώπου από το φόβο και την ενόχληση. Εάν ένας άνθρωπος είναι *ελεύθερος*, δε νοιώθει καταπιεσμένος και είναι ήρεμος και ευτυχισμένος. Εάν ένας άνθρωπος δεν είναι *ελεύθερος*, τότε είναι δυστυχισμένος.

παρατηρούνται από τον άνθρωπο και τον κάνουν θύμα των παθῶν του. Η *εὐδαιμονία* αντιθέτως είναι η μη-καταπίεση, δηλαδή το άτομο είναι πραγματικά ελεύθερο να αισθάνεται ό,τι θέλει και να κάνει ό,τι θέλει. Με αυτού του είδους την ελευθερία έχει προικίσει η φύση τον άνθρωπο.

Οι οπαδοί του Επίκτητου εστίαζαν πολύ στην ελευθερία. Ένα αληθινά ελεύθερο άτομο δεν είναι ελεύθερο μόνο από χρέη, αλλά και από τις ενοχλήσεις που προκαλούνται προσπαθώντας να πείσουν τους άλλους ή να τους αλλάξουν. Δυσκολευόμαστε πολύ να αντέξουμε την κριτική, ειδικά όταν δεν δίνεται με καλό τρόπο.

Για την κατάκτηση της ευτυχίας δεν ευθύνονται οι καταστάσεις και οι συνθήκες³⁰. Όταν, δηλαδή, ένας είναι φτωχός και φθονεί τους πλουσίους, είναι δυστυχής. Αυτό το αρνιέται ο Επίκτητος. Υπαίτιες είναι οι σκέψεις που κάνει το μυαλό να σκέφτεται για αυτές τις καταστάσεις και τις συνθήκες. Ο άνθρωπος πρέπει να απελευθερωθεί από τις εξωτερικές συνθήκες, γιατί ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να απελευθερωθεί, όταν η εξωτερική και η εσωτερική σκέψη βρίσκονται σε ηρεμία. Δηλαδή, κάθε ταραχή πηγάζει από το μυαλό και όχι από το περιβάλλον. Πάντα κοιτάμε στο έξω για να βρούμε την ευτυχία, ενώ αυτή κρύβεται μέσα μας. Όταν ο άνθρωπος επιτύχει την εσωτερική ελευθερία, τότε θα είναι και πραγματικά ελεύθερος. Δεν θα τον κυβερνούν τα εξωτερικά γεγονότα. Γιατί αν η εσωτερική γαλήνη και ευτυχία εξαρτώνται από τα εξωτερικά, τότε σίγουρα ο άνθρωπος θα είναι δυστυχής. Κι έτσι ζει με έναν τρόπο δυσνόητο και δυσλειτουργικό.

Στους *Νόμους* 875c³¹ ο Πλάτων υποστηρίζει πως «δεν είναι σωστό ο νους να υπόκειται σε οτιδήποτε, αλλά πρέπει να είναι ο απόλυτος κύριος και να είναι κάτοχος της φυσικής ελευθερίας». Και σίγουρα ο Επίκτητος θυμόταν τον Σωκράτη της *Απολογίας* 38e «δεν σκέφτηκα εκείνη τη στιγμή

³⁰ Stockdale (1993), σ. 7. Ένας στωικός έχει πάντοτε στο μυαλό του α) όσα πράγματα εξαρτώνται από τον ίδιο, β) και όσα πράγματα δεν εξαρτώνται από τον ίδιο. Ένας διαφορετικός τρόπος να υποστηρίξουμε το ίδιο είναι πως ο Στωικός α) ελέγχει όσα μπορεί, β) αγνοεί όσα δεν ελέγχει.

³¹ Long (2002), σ. 168.

ότι πρέπει να είμαι δούλος της δίκης μου, ούτε ότι τώρα μετανιώνω για την υπεράσπιση που μου έκανα, αλλά θα προτιμούσα πολύ περισσότερο να πέθαινα με αυτήν την υπεράσπιση παρά να ζήσω κάνοντας κάποια άλλη». Ο άνθρωπος είναι ο απόλυτα κυρίαρχος των πράξεών του και κανείς άλλος. Είναι απόλυτα ελεύθερος να κάνει ό,τι θέλει.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Επίκτητος περιγράφει τη ζωή ως «διαγωνισμό για καλή τύχη και ευτυχία», που, ακόμα κι αν αποτύχουμε, μπορούμε να λάβουμε ξανά μέρος (3.25.3-4). Σε μια άλλη εικόνα, το δώρο της αυτονομίας από τον θεό παρουσιάζεται ως χειραφέτηση των ανθρώπων από τη δουλεία (4.7.17). Ο Επίκτητος τονίζει συχνά το δώρο του θεού για αυτονομία στους ανθρώπους. Τίποτα, ούτε καν ο ίδιος ο θεός, δεν μπορεί να εμποδίσει τον άνθρωπο να πετύχει την ευτυχία του, εφόσον βασιστεί στις κρίσεις του και στην προσωπική ακεραιότητά του. Ο Επίκτητος, έτσι, εξατομικεύει τον θεό, κάνοντας τον Δία να λέει πως η δυνατότητα ευτυχίας είναι το καλύτερο πράγμα που μπορεί να κάνει για τους ανθρώπους, αλλά τα δώρα είναι ένα μερίδιο του Δία και ο Δίας ήταν ανήμπορος να κάνει το ανθρώπινο σώμα ελεύθερο.

Ο Επίκτητος δεν χάνει καμία ευκαιρία να αναφέρει στους μαθητές του να δίνουν πάντα προσοχή στα δώρα του θεού και κυρίως αυτό της αυτονομίας. Η ουσία της θεότητας είναι ο θεός, ο οποίος έχει δώσει σε κάθε άνθρωπο ένα μερίδιο από τον εαυτό του. Ο Επίκτητος χαρακτηρίζει αυτό το θεϊκό μερίδιο με τους ακόλουθους τρόπους: η λογικότητα και η αυτοδιδασκτική ικανότητα, η λειτουργία που επιτρέπει τη σωστή χρήση των εντυπώσεων, και τη λειτουργία της θετικής και αρνητικής ορμής και της επιθυμίας και της αποστροφής. Επίσης το αποκαλεί *εγώ* και *προαίρεσιν* (= θέληση). *Προαίρεσις* είναι μια έννοια πολύ σημαντική στον Επίκτητο που επικεντρώνεται γύρω από το θέμα της ελευθερίας του ατόμου.

Ο Χρύσιππος είχε υποστηρίξει πως η διαχείριση του κόσμου είναι η καλύτερη πηγή για τα ηθικά. Έτσι ο άνθρωπος μπορεί να εναρμονιστεί με τους κανόνες της φύσης για να είναι και ηθικά σωστός. Όμως, ο επίσημος

αρχικός στόχος της πρώιμης Στοάς και της ηθικής της ήταν η *οικειώσις*: είναι με απλά λόγια, τα ένστικτα της αυτοσυντήρησης και της εναρμόνισης με τη φύση, να ζει κάποιος δηλαδή όπως όρισε η φύση. Το προνομιακό σχέδιο του θεού ή της Φύσης εμπίπτουν στην *οικειώσιν*, η οποία μοιάζει περισσότερο με εγωιστική θεωρία. Ως νεογέννητο, το άτομο κατορθώνει την πρώτη συνείδηση του εαυτού του μέσω του βασικού, φυσικού ενστίκτου της αυτοσυντήρησης. Το άτομο, μεγαλώνοντας, έρχεται σε άμεση επαφή με το περιβάλλον του –ανθρώπους, φύση, κοινωνία– και μέσω της αισθητηριακής εμπειρίας, κατορθώνει να αποκτήσει γνώση των κανόνων του φυσικού κόσμου και ανακαλύπτει τρόπους συντήρησης μέσα σε αυτόν. Το επόμενο βήμα σχετίζεται με τη δυνατότητα του ατόμου, εφόσον οικειωθεί με τα της φύσης, ειδικά από την ηλικία των 14 ετών και έπειτα, να γνωρίσει και να οικειωθεί τα *πρέποντα*, εκείνα δηλαδή τα οποία επιλέγονται με ορθολογισμό και είναι σύμφωνα με τους κανόνες της φύσης, ενώ συγχρόνως διδάσκεται πώς να αποφεύγει τα αντίθετά τους. Εφόσον το υποκείμενο αποκτήσει λογικότητα και ορθή κρίση, περνά στο στάδιο όπου τα ήδη οικειωθέντα και επιλεχθέντα ως ορθά, γίνονται η μόνιμη, σταθερή και συνήθης επιλογή του ενάρετου έναντι του αντίθετού του. Το τελευταίο στάδιο είναι η πλήρης γνώση του αγαθού, η «ομολογία», δηλαδή ο σταθερά ενάρετος βίος, ο οποίος είναι σύμφωνος με τον ορθό λόγο και ακολουθεί κατά γράμμα τις επιταγές της καθολικής φύσης.³²

Ο Επίκτητος σαφέστατα και γνώριζε την *οικειώσιν*,³³ αλλά δεν την αφήνει να ορίσει τα δικά του δόγματα. Πάλι δηλαδή αποστασιοποιείται από την παραδοσιακή Στοά. Δέχεται το δόγμα του φυσικού πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος. Όμως δεν αφήνει να είναι μετέωρα ως φυσικά και μη φυσικά δόγματα, και ποτέ δεν ορίζει ως στόχο των ανθρώπων τη διάκριση ανάμεσα σε αυτά τα δύο, όπως έκαναν οι πρώιμοι Στωικοί. Γενικά

³² Sharples (2002), 171-172 · Μιχαηλίδης (1999), 324 · Long (2003), 295-298, 300.

³³ Kamtekar (1998), σ. 139. Ο Επίκτητος προσπαθεί να θυμίζει συνεχώς στους οπαδούς του την ανθρώπινη φύση τους και την άμεση σχέση που έχουν με αυτήν. Ο άνθρωπος πρέπει να συνδεθεί να επανέλθει στην προγενέστερη σχέση του με τη φύση, από την οποία πλέον έχει ξεφύγει (2.10.1-3).

μιλώντας, ο Επίκτητος υποστηρίζει πως οτιδήποτε βρίσκεται έξω από το νου, δεν πρέπει να μας αγγίζει και να μας απασχολεί (1.4.27, 1.25.1).

Ο Long (2006, σσ. 381-2) υποστηρίζει πως αυτό που ονομάζουμε σήμερα *απάθεια* εννοώντας *απάθεια* συναισθηματική³⁴, δεν ήταν τελικώς κάθε πνευματική κατάσταση που εμείς σήμερα καλούμε συναίσθημα ή αίσθημα. Οι Στωικοί αναγνώριζαν πως ο άνθρωπος βιώνει ανεξέλεγκτες αντιδράσεις σε ξαφνικά συμβάντα όπως ένας σεισμός. Αποκαλούσαν αυτά τα συναισθήματα *προπάθειαι*. Επίσης, αναγνώρισαν και κάποια καλά συναισθήματα (*εὐπάθεια*), όπως η χαρά, ευχή, προσοχή.

Οι Στωικοί προτείνουν να αποφεύγουμε τα πάθη, όπως *ἐπιθυμία*, *φόβο*, *ἡδονή* και *λύπη*. Αυτά είναι ακατάλληλα συναισθήματα. Τα πάθη προκαλούνται από τις λανθασμένες κρίσεις μας, που προκύπτουν από εξωτερικούς από εμάς παράγοντες. Εν ολίγοις ο άνθρωπος δεν αισθάνεται τίποτα φύσει, αλλά νόμω, διότι εξωτερικά γεγονότα μας επηρεάζουν και είναι αυτά που προκαλούν τα πάθη και όχι η ανθρώπινη λογική που απομακρύνεται υπακούοντας στα πάθη. Η *απάθεια*, δηλαδή η αταραξία της ψυχής είναι προϋπόθεση της αρετής και της ευτυχίας. Η αγωνία για τη ζωή είναι από τα πιο κυρίαρχα πάθη. Το πάθος είναι μια αφύσικη κίνηση της ψυχής, μια ορμή πλεονάζουσα, που παρασύρει σε επικίνδυνες για την ηθική ισορροπία για την ευτυχία αντιδράσεις. Είναι ανάγκη, λοιπόν, να βγούμε από την ψυχή όλα τα είδη των παθών για να γίνει η κατάκτηση της αρετής και της ευτυχίας ευκολότερη υπόθεση.

Για τον Επίκτητο τα πάθη είναι πράξεις θέλησης. Ο φόβος δεν είναι κάτι που έρχεται μέσα από τις σκιές της νύχτας και σε κυριαρχεί, αλλά σε

³⁴ Xenakis (1969), σ. 13. Συχνά ο Επίκτητος παρομοιάζει τη ζωή με παιχνίδι και χρησιμοποιεί ένα παιδί ως μοντέλο συμπεριφορά για τους ενήλικες: α) το παιδί παίζει συνεχώς = αντιμετωπίζει τη ζωή σαν παιχνίδι, β) σταματά να παίζει όταν βαρεθεί. Ο Επίκτητος είχε το εξής στο μυαλό του α) ευδαιμονία, β) αυτοκτονία. Η ανθρώπινη ζωή, προτείνει ο Επίκτητος, θα έπρεπε να ήταν κάπως έτσι (Διατρ. 3.9.22, 3.19.4-6, 3.24.53, 4.7.22-24, 4.32). Οι Σοφοί ζούνε όσο η ζωή είναι διασκεδαστική (2.16.37). Το να ζει μέσα στο άγχος είναι σαν να παίζει πάντοτε με το φόβο, τότε δεν υπάρχει κανένα κέρδος (2.5.17).

οπλίζει. Να ελέγχεις τα πάθη σου είναι δύσκολο αλλά μπορεί να σου δώσει και την ελευθερία που θέλεις. Διότι, όπως θα υποστήριζε και ο Επίκτητος, η δύναμη να είσαι ελεύθερος βρίσκεται μέσα σου, όπως μέσα σου βρίσκεται και η δύναμη να καταστραφείς.

Κατά τον Stephens (2007, σ. 7) ο Επίκτητος αναφέρει πως τα πράγματα που εξαρτώνται από εμάς περιλαμβάνουν την *υπόληψιν* (γνώμη, κρίση), *ὀρμήν, ὄρεξιν* (επιθυμία), *ἔκκλησιν* (αποστροφή), και με μια λέξη ὅτι κάνουμε. Στο Διατρ. 1.4.11 αναφέρει πως είναι στο ἔργον του καθενός να διαλέξει ἢ να αποφύγει κάποια ἀπὸ αὐτὰ τα παραπάνω. Η χρήση της φαντασίας εξαρτάται ἀπὸ εμάς, και μάλιστα υποδεικνύει πως η δύναμις που μας κάνει να χρησιμοποιήσουμε φαντασίας είναι παρόμοια με τη δύναμη της ἀρνήσης και της αποδοχῆς. Αὐτή η δύναμις είναι ο λόγος. Ο Επίκτητος υποστηρίζει πως η Λογική δόθηκε σε μας ἀπὸ τη Φύση για τη σωστή χρήση φαντασιῶν (Διατρ. 1.20.5).

Τα πράγματα που δεν εξαρτώνται ἀπὸ εμάς είναι το σῶμα, τα μέλη του σώματος, οι περιουσίες, οι γονεῖς, τα ἀδέρφια, τα παιδιά, η χώρα, και με μια λέξη με ὅσα συνεργαζόμαστε (*Ἐγχειρίδιον* 1.1). Ο Επίκτητος υποστηρίζει πως δεν μπορούμε να τα ελέγχουμε και για αὐτό δεν πρέπει να στενοχωριόμαστε για αὐτά, ἀλλά δεν πρέπει και να τα αγνοούμε. Οι επιθυμίες μας (*ὄρεξις*) αφορούν τα πράγματα τα ἀγαθὰ, οι αποστροφές μας (*ἔκκλησεις*) αφορούν τα κακά πράγματα. Ὡς Στωικός, ο Επίκτητος περιορίζει το καλό και το κακό³⁵ σε ἠθικό ἐπίπεδο και ἀπαξιώνει την ψυχή. Ἔτσι, ο Επίκτητος γίνεται ο μοναδικός φιλόσοφος που ενώνει την ἔννοια της ελευθερίας με τις φράσεις του Χρῦσιππου: *πρὸς ἡμᾶς και οὐ πρὸς ἡμᾶς*. Τόσο η φράση *in nostra potestate* ὅσο και η ελευθερία είναι κεντρικές ἔννοιες στο φιλοσοφικό σύστημα του Επίκτητου. Κάποια πράγματα τα ἐξουσιάζουμε

³⁵ Stephens (2007), σ. 9. Για τον Επίκτητο *ἐκπαίδευση* σημαίνει να μαθαίνουμε τι εξαρτάται ἀπὸ εμάς και τι ὄχι (1.22.9' 4.5.7). Μόνο γνωρίζοντας τι εξαρτάται ἀπὸ εμάς και μένοντας ανεπηρέαστοι ἀπὸ τα πράγματα τα *οὐ πρὸς ἡμᾶς*, μόνο τότε μπορούμε να εἴμαστε πραγματικά ελεύθεροι. Οι Στωικοί γνωρίζουν τα ἀγαθὰ και γιατί είναι ἀγαθὰ, και γνωρίζουν τα κακά και γιατί χαρακτηρίζονται ὡς κακά.

και άλλα όχι, λέει ο Επίκτητος, και πρέπει να μάθουμε τη διαφορά. Για παράδειγμα μπορούμε να ελέγξουμε τη γνώμη μας, τη διάθεσή μας, την επιθυμία μας να απολαύσουμε, την προσπάθεια να αποφύγουμε κάτι, με άλλα λόγια όσα είναι δική μας ενέργεια. Δεν είναι της εξουσίας μας το σώμα, τη περιουσία, οι δόξες, τα αξιώματα, με μια λέξη όσα δεν είναι δικής μας ενέργειας. Υπάρχει ένας και μόνο τρόπος για να φθάσουμε στο επίπεδο της ευδαιμονίας και αυτός είναι να σταμαστήσουμε να ασχολούμαστε με πράγματα πέρα από τον έλεγχό μας.

Δεν πειράζουν τους ανθρώπους τα πράγματα αυτά καθ' αυτά, αλλά οι γνώμες που σχηματίζουν οι άνθρωποι για τα συγκεκριμένα πράγματα. Για παράδειγμα, ο θάνατος δεν είναι κάτι φοβερό, αλλά αυτό που κάνει τον θάνατο φοβερό είναι η ιδέα για αυτόν. Για το σώμα πρέπει να επιλέγεται μόνο ό,τι είναι αναγκαίο για τη διατήρησή του (π.χ. ρούχα, τροφή). Αν περαστεί το μέτρο, για παράδειγμα αν αγοράσεις κοσμήματα, τότε το όριο ξεπερνιέται και επέρχεται η ηθική κατάπτωση.

Είναι λάθος να αφήνουμε να ριζώνουν στο νου μας αρνητικές σκέψεις και εικόνες γιατί : Αν κεντριζει τη φαντασία μας ένα πράγμα που δεν μπορούμε να ελέγξουμε, ας το αντιμετωπίσουμε με την νόηση μας, ας τη νικήσουμε, μην την αφήσουμε να δυναμώσει ή να φτάσει στο επόμενο σκαλοπάτι που είναι το να ζωγραφίζει (στο νου μας) τις εικόνες που αυτή θέλει (η φαντασίωση). Ας προσπαθήσουμε να αποσπαστούμε από τις θλιβερές σκέψεις μας και να σκεφτούμε κάτι άλλο, εξασκώντας τον νου μας.

Τελικά ίσως ο Επίκτητος ενδιαφερόταν περισσότερο για τη θεραπεία του εαυτού μας παρά για τις αφηρημένες θεωρίες του Εγώ. Η ηθική του είναι μία ηθική ατομικής απελευθέρωσης από τα ψυχολογικά δεσμά, γι' αυτό και η διδασκαλία του Επίκτητου είναι τόσο παραδοσιακή όσο και εξίσου σύγχρονη. Σε μία κοινωνία που σήμερα (στην πράξη αν όχι ρητά) θεωρεί την επαγγελματική επιτυχία, τα πλούτη, τη δύναμη, και τη φήμη επιθυμητά πράγματα, άξια προς θαυμασμό, ο Επίκτητος τα θεωρεί

ασήμαντα και άσχετα προς την αληθινή ευτυχία. Εκείνο που τον ενδιαφέρει πρωταρχικά είναι τι είδους άτομο γίνεσαι, τι είδους ζωή κάνεις. Γιατί το να ανακαλύπτουμε τον εαυτό μας είναι στην καλύτερη περίπτωση να ανακαλύπτουμε το καλό μάλλον, παρά την καρδιά μας που στην χειρότερη περίπτωση μπορεί να μας οδηγήσει σε μία εξωτερική παραπλανητική έκφραση.

Ο Χρύσιππος αναφέρθηκε στη φράση «ό,τι εξαρτάται από εμάς» ως μέρος της στωικής φιλοσοφίας και την αποκάλεσε «φυσική», θέλοντας να φανερώσει τη συμβατότητα ανάμεσα στη θεωρία του και τη Μοίρα. Ο Χρύσιππος θεωρούσε πως παίζει καθοριστικό ρόλο και ηθική του κάθε ανθρώπου προκειμένου να γνωρίζει τι εξαρτάται από εκείνον· εννοούσε δηλαδή ένα είδος ηθικής υπευθυνότητας. Για να εξετάσουμε κάποιες διαφορές με τον Επίκτητο: α) ο Χρύσιππος ενδιαφερόταν για το *in nostra potestate*, ενώ ο Επίκτητος ενδιαφέρεται κυρίως για αυτά, δηλαδή για τα πράγματα που εξαρτώνται από εμάς. Με αυτή τη διαφορά προκύπτει και η δεύτερη διαφορά, δηλαδή β) με ποια σημασία χρησιμοποιείται η φράση για τον κάθε φιλόσοφο. Σύμφωνα με τον Χρύσιππο κάτι εξαρτάται από εμένα εάν εγώ, ως έλλογο ον, είμαι υπεύθυνος για κάτι που συμβαίνει, ή επειδή δεν συμβαίνει. Επιπλέον, 1) το στοιχείο της αιτιότητας είναι κυρίαρχο, 2) για να διαπιστώσω ότι κάτι εξαρτάται από εμένα, πρέπει να εξεταστεί η ατομική υπόθεση, δηλαδή μια τέτοια διαπίστωση πρέπει να είναι καθαρά υποκειμενική και να μην ισχύει για όλες τις περιστάσεις. Στον Επίκτητο 1) το στοιχείο της αιτιότητας δεν αναλύεται καθόλου, και 2) για να διαπιστωθεί ότι ένα πράγμα εξαρτάται από εμένα, για τον Επίκτητο φαίνεται να έχει μεγάλη σημασία εάν το πράγμα αυτό ανήκει σε μια τάξη που μπορεί να επηρεάσει από εξωτερικά ερεθίσματα. Δηλαδή, για τον Χρύσιππο: αν κάνω μια βόλτα και τίποτα δεν με εμποδίζει από το να περπατήσω, το περπάτημά μου εξαρτάται από εμένα (καθώς εγώ ελέγχω τον εαυτό μου και του επιβάλλω να περπατήσει). Για τον Επίκτητο: δεν εξαρτάται από εμένα, εφόσον θα μπορούσε κάτι να με αποτρέψει από το να περπατήσω, ακόμα και αν δεν συμβαίνει (Διατρ. 4.1.68-73). Επομένως ο

Επίκτητος εννοεί τη φράση «ό,τι εξαρτάται από εμάς» πολύ περιορισμένα και αυστηρά και εννοεί μόνο ό,τι μπορεί να εξαρτηθεί από εμάς και αυτό πρέπει να είναι αμετάκλητο και σίγουρο.

Για τον Επίκτητο τα πράγματα που εξαρτώνται από εμάς είναι πολύ λιγότερα από όσα ήθελε η παραδοσιακή θεωρία της Στοάς και του Χρύσιππου. Τοποθετεί στην τάξη των πραγμάτων που εξαρτώνται από εμάς κυρίως τη χρήση των εντυπώσεων (φαντασίες), που για εκείνον σημαίνει κυρίως ό,τι μας ωθεί να πράξουμε ή να νιώσουμε κάτι. Ο Χρύσιππος πίστευε πως για να χρησιμοποιηθεί η φράση «εξαρτάται από εμάς», πρέπει 1) η επιλογή να πηγάζει από εμάς, αλλά δεν πρέπει να αναγκαζόμαστε να κάνουμε κάτι, 2) και δεν πρέπει να επηρεάζεται από εξωτερικές συνθήκες.

Ο Επίκτητος προέτρεπε τους μαθητές, όπως αυτό διαφαίνεται από όλη τη φιλοσοφία του, να εξακριβώνουν τι είναι κάθε τι που αγαπούν· για παράδειγμα, να λες χύτρα είναι, έτσι ώστε αν σπάσει να μην ταραχθείς, αν φιλάς το παιδί σου ή τη γυναίκα σου να λες, άνθρωπος είναι, έτσι δε θα ταραχθείς όταν πεθάνει (*Εγχειρίδιον* 3.1). Αυτό που επιθυμεί ο Επίκτητος είναι να καταλάβουν όλοι πως τίποτα δεν διαρκεί για πάντα. Αν ευχόμαστε για αθανασία, είμαστε ανόητοι. Συνεπώς, ο άνθρωπος θέλει να εξουσιάζει εκείνα τα πράγματα τα οποία δεν εμπίπτουν στη δική του δύναμη. Η μόνη κυρίαρχη σχέση των ανθρώπων πρέπει να είναι εκείνη με τον θεό/Φύση.

Η στωική σύλληψη για την ελευθερία³⁶ έχει την αρχή της στην ηθική και διατυπώνεται συνήθως με μεταφορικό τρόπο παρά με κυριολεξία. Είναι δηλαδή η ψυχολογική ελευθερία που απαιτεί την πλήρη ανεξαρτησία του ανθρώπου από όλα τα πάθη και τις λάθος επιλογές του. Μόνο ο στωικός

³⁶ Bobzien (1993) σ. 343. Η στωική θεωρία για την ελευθερία όμως αφήνει κάποια κενά: 1) δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι ελευθερία και «ό,τι εξαρτάται από εμάς» συνδέονται πριν από τον Επίκτητο, 2) οι πρώιμοι Στωικοί δεν αναφέρουν πουθενά ότι τα «πράγματα που εξαρτώνται από εμάς» είναι αρκετά για να είσαι και ελεύθερος. Άρα δεν μπορεί η ελευθερία να είναι η υπέρτατη στωική αρετή.

Σοφός μπορεί να επιτύχει την ελευθερία αυτού του είδους³⁷. Ο Επίκτητος από την άλλη, συνδέει την ελευθερία με «ό,τι εξαρτάται από εμάς». Σε αντίθεση με τους πρώιμους Στωικούς, ο Επίκτητος συνδέει αυτές τις δύο έννοιες, για να γίνει κατανοητό το φιλοσοφικό του σύστημα: Ελευθερία είναι μια ενάρετη κατάσταση του νου, επιθυμητή και άξια στο να στοχεύει κανείς. Προκειμένου να επιτύχει αυτήν την ενάρετη κατάσταση, 1) πρέπει να γνωρίζει τι εξαρτάται από εσένα, 2) να επιτρέψεις στις επιθυμίες σου, τη ζωή και τα σχέδιά σου με τέτοιο τρόπο που να ελέγχονται μόνο από εσένα και να περιμένεις μόνο ό,τι εξαρτάται από εσένα ή μέσα στο αυστηρό πλαίσιο που θα θέσεις εσύ γύρω τους. Εν ολίγοις αποκτάς την ελευθερία εάν, γνωρίζοντας τι εξαρτάται από εσένα, δεν επιθυμείς τίποτα που δεν εξαρτάται από εσένα (Διατρ. 4.7.9).

Το μόνο σίγουρο είναι πως η θεωρία του Επίκτητου διαφέρει σημαντικά από την παραδοσιακή Στοά. Στην πρώιμη Στοά η φράση «εξαρτάται από εμάς» έχει θέση μέσα στη Φυσική, και κυρίως στη Στωική ψυχολογία. Έχει τη λειτουργία να διατηρεί την πιθανότητα της ηθικής υπευθυνότητας· είναι επιπλέον μια βασική φράση για την ηθική, αλλά δεν είναι αυτή καθαυτή ηθική. Για τον Επίκτητο, η φράση έχει πρακτικό ρόλο. Έχει το ρόλο της στην ηθική φιλοσοφία. Στοχεύει στο να δώσει τα μέσα που θα βοηθήσουν τον άνθρωπο να σχεδιάσει και να ελέγχει μια καλή και ανεπηρέαστη ζωή. Η κυρίαρχη λειτουργία της είναι να καθοδηγεί τις πράξεις και τη ζωή.

Η ευδαιμονία, δηλαδή η πραγματική ευτυχία, έρχεται μόνο μέσω της αταραξίας. Οι κρίσεις της προαιρέσεως και η σωστή διαχείριση των παθών. Ο πραγματικά ευδαίμων άνθρωπος δεν αισθάνεται σε κανέναν τομέα ελλιπής και εξασφαλίζει την αυτάρκειά του (3.24.115-116). Η γενικότερη στωική επιχειρηματολογία για την ευδαιμονία, αναφέρεται επιγραμματικά από τον Χωριανόπουλου (2003, σ. 155), διαμορφώνεται ως εξής:

³⁷ Διογ. Λαέρτ. 7.32-33.

1. Η έννοια της ευδαιμονίας είναι ισοδύναμη με μια καλή ροή της ζωής (εϋροια βίου) (Διογ. Λαερτ. 8.88).
2. Η εϋροια του βίου συνιστά γαλήνια ζωή, δηλαδή ζωή χωρίς φόβο και ταραχές, σύμφωνα με την οποία επιτυγχάνονται οι στόχοι που θέτονται στον βίο, χωρίς το φόβο απώλειας των "μέσων" εκείνων που καθορίζουν την τελική επίτευξη των σκοπών.
3. Ο ενάρετος βίος ισοδυναμεί με ήρεμη ζωή.
4. Συνεπώς, ο ενάρετος άνθρωπος είναι ο ευτυχισμένος.

Ο Επίκτητος ερμηνεύει την εϋροια βίου ως προϋπόθεση της ήρεμης και ελεύθερης από το φόβο ζωής (Διατρ. 1.41.3, 6, 27-29). Ο Στωικός Σοφός δεν θεωρεί κανένα ως αγαθό παρά μόνο την αρετή του. Επομένως, αντιμετωπίζει την απώλεια των εξωτερικών αγαθών χωρίς φόβο, και από τη στιγμή που δεν αισθάνεται ανασφάλεια μήπως απωλέσει την αρετή του, καθίσταται, εξ ολοκλήρου, ελεύθερος από το φόβο και την ταραχή (Διατρ. 2.19, 29).

Επιπλέον, ο Επίκτητος, όταν αναφέρεται στην ελευθερία, χρησιμοποιεί τα επίθετα *ἀκώλυτον, ἀναγκαστικόν, ἀπαραπόδιστον* (Διατρ. 1.6, 40, 3.3, 10, 4.1, 100). Για τον Επίκτητο, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το άτομο διαθέτει ένα θεϊκό μέρος του νου. Ωστόσο, ο φιλόσοφος πιστεύει πως ο άνθρωπος δεν αξιοποιεί ορθώς την ικανότητά του αυτή, και συνεπώς να απομακρύνεται από την πραγματική ελευθερία. Μάλιστα, όταν ο νους δεν ασκείται με τον σωστό τρόπο, τότε το άτομο εγκλωβίζεται στη δυσμενή πραγματικότητα της ανελευθερίας (Διατρ. 4.1, 54-75). Ο Επίκτητος θεωρεί απαραίτητη τη μόρφωση του ατόμου, γιατί θεωρεί πως η στέρηση εκπαίδευσης και πολύπλευρης μόρφωσης οδηγεί τον άνθρωπο σε εσφαλμένες πράξεις (Διατρ. 1.8, 18, 2.14, 3.12, 17, 21).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα παραπάνω μπορούν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα:

1. Στο ερώτημα αν ο Επίκτητος είναι ένας αυθεντικός σκεπτικιστής η απάντηση είναι «όχι». Ο φιλόσοφος έχει μια πλούσια παράδοση την οποία μπορεί να επεξεργαστεί. Σημείο εκκίνησης του όμως είναι η στωική φιλοσοφία, από την οποία και υιοθέτησε τις βασικές ιδέες του. Πιο συγκεκριμένα, στηρίζεται στην Αρχαία Στοά και στα δόγματα του Χρύσιππου.
2. Ο Επίκτητος προβάλλει μια ορθολογιστική λογική. Η Λογική ορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια και είναι απαραίτητη για την ενάρετη ζωή. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται και μια καινοτομία του Επίκτητου, καθώς ορίζει τους τρεις τρόπους της Λογικής: α) η περιοχή της επιθυμίας και της αποστροφής, β) η περιοχή της ώθησης και της απώθησης, γ) η περιοχή της σκέψης, που ταυτίζεται με τη Λογική και δεν μπορεί να κατακτηθεί χωρίς το α και το β.
3. Ο θεός του Επίκτητου είναι προσωπικός. Όλοι οι άνθρωποι έχουν θεϊκό μερίδιο, το οποίο ταυτίζεται με το νου και τη Λογική.
4. Ο θεός είναι ο οδηγός για την ενάρετη ζωή.
5. Ο φιλόσοφος έχει μια «θεϊκή αποστολή», πρέπει δηλαδή να γίνει ο μεσολαβητής του θεϊκού κόσμου και του θνητού.
6. Το μεγαλύτερο δώρο που έκανε ο θεός στον άνθρωπο είναι η αυτονομία του νου, και μόνο μέσω αυτού μπορεί ο άνθρωπος να γνωρίσει τον θεό/Λογική/Φύση/Αλήθεια. Στον Χρύσιππο δεν υπάρχει η αυτονομία, επειδή οι πράξεις είναι στενά συνδεδεμένες με την ευμαρμένη και ελέγχονται από εκείνην, ενώ στον Επίκτητο ο άνθρωπος με τον δαίμονά του είναι οι μόνοι κύριοι των πράξεών του· ο Επίκτητος ξεφεύγει δηλαδή από αυτόν τον στωικό ντετερμινισμό. Υπάρχουν πολλά αποσπάσματα στα οποία ο Επίκτητος βρίσκεται κοντά στον Πλάτωνα.

7. Η προαίρεσις είναι μια από τις βασικότερες έννοιες της φιλοσοφίας του Επίκτητου, καθώς μέσω αυτής το άτομο οδηγείται στην ελευθερία. Πρόκειται για εξάσκηση της Λογικής και μπορεί να μεταφραστεί ως «βούληση/θέληση».
8. Υπάρχουν οι καλές προαιρέσεις που ταυτίζονται με το νου, ενώ οι κακές με το σώμα.
9. Η προαίρεσις ορίζεται υποκειμενικά από το «εγώ», χωρίς αυτό να σημαίνει πως προάγει τον εγωισμό. Ο άνθρωπος πρέπει μεν να σκέφτεται την ατομικότητά του, αλλά πρέπει να την παραβλέπει όταν αναλαμβάνει τον κοινωνικό του ρόλο. Έτσι, λοιπόν προκύπτει η *ἀκεραιότητα*, που καλύπτει το χάσμα ανάμεσα στον εγωισμό και στον αλτρουισμό.
10. Το φιλοσοφικό σύστημα του Επίκτητου υιοθετεί το ελεγκτικό ύφος του Σωκράτη. Και οι δύο φιλόσοφοι παρουσιάζονται ως «σωτήρες» του ανθρώπινου γένους και προκρίνουν την προσωπική ελευθερία του ανθρώπου. Ο Σωκράτης θεωρεί και εκείνος πως ο φιλόσοφος έχει μια «θεική αποστολή», όμοια με εκείνη που υιοθετεί ο Επίκτητος. Και οι δύο προτείνουν στους μαθητές τους να υπακούσουν στο νου για να φθάσουν στο θεό τους. Ένα άλλο κοινό στοιχείο τους είναι πως δέχονται την ύπαρξη *δαιμονίου* που κατοικεί μέσα στον άνθρωπο.
11. Η ελευθερία του Επίκτητου είναι προσωπική και δεν πρέπει να νοείται ως πολιτική ή κοινωνική, αλλά περισσότερο ως ηθική, πνευματική και ψυχολογική. Η *ἀπάθεια*, που οδηγεί στην αταραξία του νου, είναι απαραίτητη για την ελευθερία και συνεπώς για την *εὐδαιμονία*.
12. Η ελευθερία αφορά τα πράγματα «πρὸς ἡμᾶς». Η Φύση/θεός έχει προικίσει τον άνθρωπο με την ελευθερία/αυτονομία του νου και άρα αυτό πρέπει να επαναφέρει ο άνθρωπος στη ζωή του. Τελικά, η ελευθερία ορίζεται ως η ενάρετη κατάσταση του νου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Gummere, R.M. (1917), *Lucius Annaeus Seneca: Moral Epistles*, Cambridge.
- Hazlitt, F.H. (1984), *The Wisdom of the Stoics: Selections from Seneca, Epictetus and Marcus Aurelius*, New York.
- Oldfather, W.A. (1923), *Epictetus*, τόμοι I-II, London.
- Theiler, W. (1982), *Poseidonios: Die Fragmenta*, Berlin.
- White, N. (1983), *Handbook of Epictetus*, Cambridge.
- Zeyl, D.H. (1997), *Plato: Complete Works*, Indianapolis.
- Κυριόπουλος, Ν. (2003), *Διογένης Λαέρτιος: Βίοι Φιλοσόφων*, Αθήνα.
- Μιχαηλίδης, Κ.Π. (1999), *Αρχαία Κυπριακή Γραμματεία*, τόμος 5, Λευκωσία.
- Τσακνάκης, Α.Α. (2005), *Επίκτητος: Εγχειρίδιο, Σύνοψη της Στωικής Φιλοσοφίας και Ηθικής*, Θεσσαλονίκη.
- Χριστοδούλου, Ι.Σ. – Ιωαννίδου, Δ.Ν. (2002), *Επίκτητος: Διατριβή*, τόμοι Α-Δ, Θεσσαλονίκη.

ΜΕΛΕΤΕΣ

- Algra, K. (2007), "Epictetus and Stoic Theology", στο: Scaltsas – Mason (2007), 32-55.
- Annas, J. (2007), "Epictetus on Moral Perspectives", στο: Scaltsas – Mason (2007), 140-152.
- Barnes, J. (1979), *The Presocratic Philosophers*, London.
- Bobzien, S. (2004), *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford.
- Bonhoffer, A. (1890), *Epictet und die Stoa*, Stuttgart.
- Braicovich, R.S. (2000), "Critical Assent, Intellectualism, and Repetition in Epictetus", *American Philosophical Quarterly* 46, 314-337.

- Chester G. Starr, Jr (1949), "Epictetus and the Tyrant", *Classical Philology* 44, 20-29.
- Cooper, J.M. (2007), "The Relevance of Moral Theory to Moral Improvement in Epictetus", στο: Scaltsas – Mason (2007), 9-19.
- Crivelli, P. (2007), "Epictetus and Logic", στο: Scaltsas – Mason (2007), 20-31.
- Dragona-Monachou, M. (1976), *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, Αθήνα.
- Dragona-Monachou, M. (2007), "Epictetus on Freedom: Parallels between Epictetus and Wittgenstein", στο: Scaltsas – Mason (2007), 112-139.
- Dyson, H. (2009), "The God Within: The Normative Self in Epictetus", *History of Philosophy Quarterly* 26, 235-253.
- Easterling, P.E. – Knox B.M.W. (1990), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, επιμ. Στεφανής Α., μτφρ. Κονομής Ν. – Γρίμπας Χρ. – Κονομή Μ., Αθήνα.
- Erler, M. (2007), "Death is a Bugbear: Socratic Epode and Epictetus, Philosophy of the Self", στο: Scaltsas – Mason (2007), 99-111.
- Frede, M. (2007), "A Notion of a Person in Epictetus", στο: Scaltsas – Mason (2007), 153-168.
- Hegel, G.W.F. (1971), *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Suhrkamp.
- Hershbell, J. (1993), "Epictetus and Chrysippus", *Illinois Classical Studies* 18, 139-146.
- Ierodiakonou, K. (2007), "The Philosopher as God's Messenger", στο: Scaltsas – Mason (2007), 56-70.
- Inwood, B. (1985), *Ethics and Human Action in Early Stoicism*, Oxford.
- Lesky, A. (2006), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Τσοπανάκης Α.Γ., Θεσσαλονίκη.
- Long, A.A. (2002), *Epictetus: A Stoic and Socratic Guide to Life*, Oxford.
- Long, A.A. (2003), *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφρ. Δημόπουλος, Στ. – Δραγώνα-Μονάχου, Μ., Αθήνα.
- Long, A.A. (2006), *From Epicurus to Epictetus: Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Oxford.

- Mitsis, P. (1994), "Natural Law and Natural Right in Post – Aristotelian Philosophy: The Stoics and their Critics", στο: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* II 36.7, 412-450.
- Montanari, Fr. (2008), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας: Από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.*, επιμ. Ιακώβ Δ. – Ρεγκάκος Α., μτφρ. Κουτράκης Σπ. – Κουκουζικά Δ. – Σιββά Κ., Θεσσαλονίκη.
- Rachana, K. (1998), "ΑΙΔΩΣ in Epictetus", *Classical Philology* 93, 136-160.
- Rutherford, A. (1989), *The Meditations of Marcus Aurelius: A Study*, Oxford.
- Scaltsas Th. – Mason A.S. (2007), επιμ., *The Philosophy of Epictetus*, Oxford.
- Schofield M., (2007), "Epictetus and Cynicism", στο: Scaltsas – Mason (2007), 71-86.
- Sharpless, R.W. (2002), *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί. Μια εισαγωγή στην Ελληνιστική Φιλοσοφία*, μτφρ. Λυπουρολής, Μ. – Αβραμίδης, Γ., Θεσσαλονίκη.
- Sorabji, R. (2007), "Epictetus on proairesis and Self", στο: Scaltsas – Mason (2007), 87-98.
- Stephens, W. (2007), *Stoic Ethics: Epictetus Happiness and Freedom*, New York.
- Stockdale, J.B. (1993), "Courage under Fire: Testing Epictetus's Doctrines in a Laboratory of Human Behaviour", στο: *Hoover Institution on War, Revolution and Peace* 6, 1-21.
- Striker, G. (1986), "Origins of the Concept of Natural Law", *Proceedings of the British Academy*, 79-94.
- Striker, G. (1991), "Following Nature: A Study in Stoic Ethics", *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 9, 1-73.
- Xenakis, J. (1968), "Logical Topics in Epictetus", *Studies in Philology* 6, 94-102.
- Xenakis, J. (1969), *Epictetus: Philosopher-Therapist*, Hague.
- Χωριανόπουλος, Ν. (2003), *Φύση και Ελευθερία στη Στωική Φιλοσοφία*, Αθήνα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της εργασίας αποτελεί η μελέτη και η ανάπτυξη ορισμένων πτυχών της φιλοσοφικής σκέψης του Επίκτητου, συγκριτικά με τους προγενέστερους Στωικούς φιλοσόφους. Συγκεκριμένα εξετάζονται ζητήματα λογικής, θεολογίας και ηθικής. Επίκεντρο της σκέψης του Επίκτητου είναι ο άνθρωπος, λόγω και της έμφασης που δίνει στην ηθική η Στοά. Σκοπός του ανθρώπου είναι η ελευθερία και η ευτυχία που μπορούν να επιτευχθούν μόνο μέσω της Λογικής, της αυτονομίας του νου και της προαιρέσεως. Η άσκηση στη φιλοσοφία είναι απαραίτητη, προκειμένου να φθάσει ο άνθρωπος στο επίπεδο εκείνο που θα γνωρίζει τα πράγματα που εξαρτώνται από τον ίδιο. Αποκτώντας αυτή τη γνώση, το άτομο ελευθερώνεται και επαναφέρει τη ζωή του στην κανονικότητα όπως την όρισε η Φύση. Σημαντικό ρόλο στα παραπάνω έχει και η θεολογία που πλέον αποκτά διαφορετική σημασία: το άτομο δεν φοβάται πλέον τον θεό, διότι ο νους του είναι το θεϊκό μερίδιο μέσω του οποίου μπορεί να φθάσει τον θεό. Τέλος, χρειάζεται να επισημανθεί πως η ελευθερία που προκρίνει ο Επίκτητος είναι η ηθική, η ψυχολογική, η πνευματική και όχι η πολιτική ή κοινωνική.

ABSTRACT

Subject of the thesis is the study and the development of certain aspects of the philosophical thought of Epictetus, compared with the previous Stoic philosophers. Specifically, logic issues, theology and freedom are tested. The focus of epictitian thought is man, because of the emphasis on ethics that Stoa provided. The purpose of man is freedom and happiness that can only be achieved through Logic, mind's autonomy and *proairesis*. The exercise in philosophy is needed in order for the man to reach on that level during which he can acknowledge the things that depend on him. Obtaining this knowledge, the person is liberated and capable of restoring his life back to the normality as set by Nature. Important role to the above is theology which adopts a new meaning: a man no longer fears God, because his mind is the divine portion through which he reaches God. Finally, it needs to be noted that the freedom that favors Epictetus is the moral, psychological, spiritual and not political or social one.